

Nr 3-4 2000

Oknytt



Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3-4 2000 Årg. 21

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren

Biträdande redaktörer: Sigurd Nygren och Daniel Brömster

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Håkan Attius, Dan Bäcklund och Mats Rolén

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Tuuli Forsgren

Albäcksgatan 36 I

852 35 SUNDSVALL

E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 1997 150 kronor, till sällskapets postgiro 439 25 05-6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 1 500 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden är en teckning av Margareta Grafström.

Produktion: Gigraf

Tryckt av Grafikerna Livréna i Kungälv AB, 2001

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2001

ANITA SALOMONSSON

Spelmansstämma

Idag när luften ska fyllas av musikaliskt välljud, vill jag tala om saknad och längtan efter musik. Det var mycket som fattades i min barndom, böcker, konst, musik. Någon musik minns jag inte. Inte heller någon spelman. Det var tystnaden som rådde. Man åt under tystnad, arbetade under tystnad, fruktade Gud i ett ljudlöst och tomt rum. Tog sig någon för att grunna över livet, fick han göra det också under tystnad.

Den här tystnaden, som i sig var en rikedom, hade en hållighet vilken hade kunnat fyllas med musik. Men Hjoggböleborna var ett gruvligt släkte, präglad av fattigdom, slit och en nedärvd rädsla för allt det som var onödigt. Särskilt glädje och uppsluppenhet. Nej, farligt var sådant och lockade människan bort från arbete och flit. Längre har jag undrat om vad som skulle ha hänt om en speleman uppenbarat sig. Kanske hade tystnaden rämnat och byns historia blivit en annan.

Men runt omkring mig sjöng hela tiden det Västerbottniska landskapet obehindrat. Skogen, bäcken, korntegarna. Humlorna sjöng, myggen och flugsvärmarna. Sällsam var den musiken, entonig som en sytråd och sprängfylld av liv.

Utan ansträngning kunde vi höra myrorna ta sig fram mellan grässtråna, hur sandkornen vräktes åt sidan med ett brak. Naturligtvis hörde vi också hur flugorna landade på vaxduken och började sin färd över det halvt bortnötta rutmönstret. Eller ändrade sig och försiktigt prövade tallrikskanten.

Längre inbillade vi oss att norrskenet sprakade och sjöng

och att vintergatan flåsade och andades och meddelade sig. Naturligtvis avfärdar vetenskapen sådant som galenskap och vanföreställning men alla barn vet. Öron uppfattar det omöjliga, hjärtat bevarar det.

Men alldeles säkert är att skorstenspiporna om vintrarna var vidunderliga blåsinstrument och att snöstormen gnolade och sjöng där den for fram.

Om somrarna gick tystnaden på tå och lät fågelsången flöda. Tusentals stämmor snirkledes samman i ljuv harmoni. Renast och vackrast sjöng storspoven över myrar och strandängar, ödsligast lommen nerifrån sjön. Fuuuuliing, fuuuliing, tyckte vi den sjöng och hjärtat darrade ensligt och armt.

Regnet var en lustig speleman, trummade ömsom ystert eller melankoliskt mot spåntak och fönsterbleck. Droppade rytmiskt ner i den gistna vattentunnan, plaskade slött mot den avskavda stenen framför sommarböninga. Ritade förstrött hemliga tecken mot den granitgrå ytan, gick vilse i glädjen till sist och snyftade och rann.

Och utan att människan visste det, kunde hon också musicera. Åldrade, skumögda gummor fick med små rynkiga händer spinrocken att sjunga solo. Lågmält, monotont och hindersides.

Kardorna var lustiga instrument, småvassa i tonen och dystert rafsande. Barnasjälen vred sig i våndor och längtade bort. Men då grep grötvispen behändigt in och lättade på stämningen. Den skallrade muntert mot grytbotten en stund och fick vedspisen att ta nya andetag.

Ja, mycket sjöng trots allt och musicerade. Ta mjölken som strilade ner mot mjölkspannens botten! Tveksamt först och trevande. Men strax växte där tunna, spröda ljudslingor fram. Barnet rös av välbehag men föll i samma stund nästan i gråt. Så ljuvt var allt och sorgesamt. Lyckligtvis djupnade tonerna efterhand, blev mjuka och varma och trösterika.

Separatorn var ett tungvevat instrument men nynnade sfä-

riskt och vemodsfyllt om kvällarna, höll ut på tonerna och knöt samman dem med evigheten.

Och smörkärnan, denna grova men känslosamma speldosa, som sjöng så gråtmilt, snyftade till emellanåt, tog ett djupare andetag och började småskratta.

Men mest ljuvt och tårdrypande sjöng tvättbrädan en tidig morgon. En dov, suggestiv musik, löddrande och mild, uppöst och ändå varmt försonande.

Telefonrådarna var översinnliga strängainstrument. Kalla, klara vinternätter spelade Vår herre som vackrast på dem. En kosmisk musik, mörk och gåtfull, svidande vacker och längtansfull.

Vedsågen höll också frostiga kvällar egna konserter. Höga, hjärtskärande toner steg mot stjärnhimlen och fick vedhus-taket att vibrera. En själslig gråt, sprungen ur mörker och ensamhet.

En annan konsert, mindre högstämmd och uthärdlig, stod julgrisen för. Inför livets obevekliga slut skrek den gällt och uppslitande och fick barnet att i vild panik rusa bort över skar-snön.

Men då tog tystnaden ett fast tag och övertygade. Alla ljud behövdes. Fågelsång och hjärteskrik. Ja, en sådan spännvidd hade tystnaden att allt fick plats. Och även barnet ville frambringa en ton, en ynkligt liten, en egen, en alldeles särskild.

Och som av en slump fanns där soffpinnarna. Som orgelpipor nästan. Ensligt sjöng de och upproriskt. En ton rakt in i ryggmärgen. Modern fick rusa till och avstyra. Fingrarna grät men släppte sitt grepp.

Men sytråd och byxknapp gick bra. En lågmäld och svagt brummande ton uppstod. Men sytråden var dyr och faderns ögonbryn otåliga tecken.

Då fann barnet kastrulllocket och träskeden. Skarpa ljudstötter skar genom köket och fick fadern att brutalt slungas ut ur kvällsslummern.

Skamset letade barnet då fram hårkammen och en bit tidningspapper. Även det blev musik. Mörk och klagande, visserligen, men musik. Avlånga toner spred sig i böljande myller över korkmattan. Men långt innan köket var fyllt, domnade både läppar och pappersbit.

Då läste barnet i Lyckoslanten om ett bättre instrument, varur himmelska toner skulle kunna utvinnas. En cigarrlåda bara och lite sytråd. Hårt spänd skulle den vara. Bäst var björntråden. Men där fanns ett problem. Det var cigarrlådan. Ingen fanns där som rökte cigarr. Bara herrar rökte cigarr och barnet kände ingen. Himlaharpan fick vara.

Knappt hade barnet hämtat sig från besvikelsen, innan ödet satte tonetter och blockflöjter i skolbarnens händer. Men blott i de välbeställdas. Modern såg barnets hungrande ögon och plågades. Men sju kronor! För något de alla hittills kunnat undvara! Men än en gång ingrep förtänksamt ödet. Ett av de lyckliggjorda barnen tröttnade plötsligt. Skidbacken lockade mer än toner och motsträvig notskrift. Tre och femtio blev nu priset. Barnet blundade, medan modern radade upp pengarna på vaxduken. Så nött var plånboken och som ett ängslans skri. Ja, det var nästan som om den sjöng också. Men ordet onödigt hade ändå inte kommit över moderns läppar. Bara ett stillsamt leende. Kanske letade även hon efter en svunnen ton. Barnet skrapade till sig pengarna och försvann nerför backen.

Barnet prövade nu lyckan i att äga ett riktigt instrument, ett alldeles eget med åtta toner. En sällspord rikedom, tycktes det. Kväll efter kväll spelade hon Blinka lilla stjärna där och Broder Jakob. Mammastackarn drog ner hilkan och stod ut.

Och äntligen, äntligen öppnade sig där en dörr, varur musik strömmade. Skola och bönhus fylldes av välljud. Inte som soffpinnar och sytråd, inte som grytlock och paltslev. Nej, som himlarymd och myrstråk och Hjoggböleträskets blåskimrande öga. Men då, just då tog skolan slut. Lika abrupt som den bör-

jat. Ett skrämmande vuxenliv väntade. Barnet drunknade i en framvällande tids slammer och oväsen, ja, stundtals kunde även sådan musik te sig njutbar. Den hade en andning, ett underligt sug. En ton den också. Tystnaden, i vilken de gamla välkända ljuden hade spirat och grott, trängdes undan. Snodas kom och Gunnar Wiklund, Bertil Boo och Harry Brandelius. Violer till mor och Gamla Nordsjön. Allt fick plats i barnets själ som vidgade sig hungrigt och gav plats.

Tills barndomens hörselminnen, fågelrop och tvättbrädesång i ett, nästan helt förtonat.

Men som genom ett under finns alla de välkända ljuden kvar, de som högg tag i barnasjälen och bar den genom glädje och sorg. I folkmusiken finns de bevarade, omsorgsfullt ihopskrapade och förädlade. Här finns soffpinnar och spinnrockar i ett, norrsken och porlande små bäckar. Livssmärtan finns där liksom den uppsluppna livsglädjen. Och det är besynnerligt, ingenting är onödigt, bara starkt och livsnödvändigt. Spelmän och spelkvinnor behärskar allt, soffpinnar som cigarrlådor. Spel upp, spel upp!

DANIEL BRÖMSTER

Vådeld och brandstod i äldre tider

"Elden är ett vilddjur, redo att kasta sig över oss alla". "Hur många andra stolta drömmar som lades i aska, vet vi inte. De gick upp i rök, följda av förtoivlans gråt, förbannelser och knutna nävar".

Det här är några lösryckta citat ur Bo Grandiens *Stockholm i lågor*, som ger uttryck för reaktionerna inför den röde hanens framfart – skräckblandad respekt, nyfikenhet, maktlös förtoivlan. Nyfikenhet parad med rädsla – som fyraåring satt jag uppkrupen på taket till mitt föräldrahem och betraktade branden i industrin i Rundvik på andra sidan Nordmalingsfjärden för mer än sjuttio år sedan. Några bränder på Kyrkovallen i Nordmaling under uppväxtåren ingår i minnesskatten, den lundgrenska fastigheten, Levanders boningshus, ålderdomshemmet. När det sistnämnda brann ned, hade jag avancerat till strålförare i borgarbrandkåren (vuxnare personer var inkallade under krigsåren) och deltog i släckningen. Temat för den här artikeln är emellertid inte egna minnen utan i stället eldsvådor i äldre tider, fast jag undantar då Umeå stads brand år 1888, och något om brandstod, dvs. den ersättning som utgick vid brandskador.

Vådeld genom försummelse och vangömmе

I domböckerna finns åtskilliga eldsvådor dokumenterade och jag vill börja med att bönder i Lögdeå, Ava, Aspeå, Järnäs och Sunnansjö med flera byar högeligen besvärade sig på augusti-

tinget 1648 i Nordmaling över att Sven Nilsson i Långed och hans son genom försummelse och vangömmе (bristande vård och oaktsamhet) låtit eld komma lös vid kyrkobordshusen och därigenom bränt upp deras bodar eller kyrkohus vid Kyrkoval-len där de förvarade sina kyrkkäder. I det här fallet skulle Sven och sonen Per betala den lidna skadan i enlighet med byggnadsbalkens trettiosjätte kapitel. "Dock fälltes för dem förbön, att med dem billigt och icke i strängaste måttan i detta fallet skulle handhas, alldenstund de är fattiga personer".

Såvitt jag kan förstå är detta första tillfället, då en mer omfattande bebyggelse på Nordmalingsvallen omtalas. Någon fast bebyggelse utöver prästboställena torde emellertid inte ha funnits vid den här tiden; först under sextonhundralets senare decennier började en del inhysesbor slå sig ner här.

Vådeld omnämns av Tyko Lundkvist på flera ställen i *Hembygdsboken* – Nordmalings och Bjurholms socknars historia – för Olof Persson i Nyåker brann husen ned vid mitten av sjuttonhundralet vid ett tillfälle, då han var i kyrkan på fyra mils avstånd. Man får i tingsprotokollet om denna brand en god inblick i hur gårdarna var uppbyggda i äldre tider med husen grupperade i fyrkant runt gårdstunet även i våra trakter. Det finns också ett referat av hur Jakob Mickelsson i Hörnsjö vid två tillfällen femtio år tidigare drabbades av vådeld och att den andra gången hela gården eldhärjades och en fem-årig son innebrändes.

Lån av eld och plikt för den som umgås vårdslöst med den

Vi vill idag kanske föreställa oss att man vid den här tiden gjorde upp eld med hjälp av stål, flinta och fnöske vid varje tillfälle, som vi i vart fall för sextio – sjuttio år sen läste om i historieböckerna. Emellertid förfor man nog oftast på samma sätt som man

gjorde i min barndom, när man skulle sätta tätmjolk första gången på året – man lånade av någon av grannarna. Ett exempel på detta citeras av Ossian Egerbladh i boken om 1700-talets kolonisation i Degerfors (Vindeln): "Flickan Anna om 8 års ålder tjänande hos Mårten Johansson i Degerfors hade den 27 april 1752 hämtat någon eld ifrån Johan Johanssons gård och som vådeld visat sig vid Johan Johanssons vedlider, där Anna hämtat näver, förmentes att flickan därstädes släppt någon eldgnista eller kol och att elden således lös kommit, varav först Johan Johanssons och sedan Mårtens gård avbrunnit, varjämte spannmål och kreatur avbrända blivit".

Åtta år – tjänsteflicka – vållande till storbrand!

Varsamhet med eld var nödvändig framför allt med tanke på hur eldfängda trähus med nävertak var. Det är därför naturligt, att det fanns särskilda stadganden härom i de byordningar, som tillkom från början av 1700-talet. I Karl Fahlgrens "*Umeå sockens historia*" finns som bilaga Stöcksjös byordning, visserligen från 1866 men i det mesta byggande på äldre förlagor. Här heter det i § 28: "Om eldens varsamliga handhavande åligger ålderman att ha noggrann tillsyn och befordra den till att plikta, som umgås vårdslöst med den, och var och en som bär eldsbloss ute på marken skall böta 2 riksdaler utöver de böter som lagen föreskriver".

Storbränder i Grundsunda och Arnäs

Vid snart sagt varje ting förekom ärenden rörande vådeld men för det mesta var det fråga om bastur eller torkrior. På decembertinget 1736 med Arnäs tingslag, som omfattade Arnäs, Grundsunda och Nordmalings socknar, förekom emellertid två ärenden, där man får en mycket noggrann redovisning av våd-

eld med goda inblickar i hur man kunde bo i nordöstra Ångermanland vid den här tiden. Jag vill därför göra ett utförligt referat av händelseförloppen.

Samma dag förekom Olof Jonsson från Grundsunda och Godmersta, som under tårar gav besked om hur söndagen den 30 maj detta år, medan folket varit i kyrkan (som i det här fallet ligger en dryg halvmil från byn), en olycklig våldeld uppkommit i hans gård och med följande skada, som blivit värderad av länsman Fellman och nämndemännen Nils Jonsson i Utås och Nils Olofsson i Ulträ, försatt honom i ett ganska fattigt och utblottat tillstånd:

1:o stugbyggnaden, 25 alnar lång, 10 alnar bred, 11 varv hög, med gott nävertak, fördelad på 4 rum – vardagsstuga, gäststuga, kammare och förstuga. I vardagsstugan 3 par fönster, i gäststugan 3 par d:o, och i kammaren 1 par fönster. I rummen fanns spisar med järnbol stänger och spjäll. Värderas jämte all övrig inredning till	450 daler
2:o en stuga, fyrknytt och fyrkantig, $9\frac{1}{2}$ alnar, 11 varv hög, ett par fönster, spis med järnspjäll och all inredning samt nytt nävertak för	65 daler
3:o Bagarstuga $9\frac{1}{2}$ alnar lång, 9 alnar bred, helt ny med nävertak, tvenne par fönster, bakugn, spis och järnspjäll, jämväl en kammare dessutom med all inredning värderad till	76 daler
4:o Mjölkbod, 8 alnar i fyrkant, halvnött, gott nävertak och ett fönster	30 daler
5:o Visthus med tvenne bottnar, 9 alnar i fyrkant, nävertak, med dörrar, lås och gångjärn, halvnött, för	36 daler
6:o Komlada, 11 alnar lång, 10 alnar bred, med gott nävertak, halvnött	86 daler
7:o Dito en lada, 13 alnar lång, 10 alnar bred med järnlås och all inredning, gammal med nävertak	26 daler
8:o Foderhus, 13 alnar i fyrkant med nävertak, dörr med lås och gångjärn	14 daler
9:o Halmlider, 7 alnar långt, 6 alnar brett, halvnött	12 daler
10:o Loftbyggningen, 12 alnar lång, 9 alnar bred, med tvenne bottnar, gott nävertak, halvnött med allt tillbehör	120 daler

11:o Stall, 9 alnar långt, 7 alnar brett, med all inredning och nävertak	40 daler
12:o Fähus, helt nytt med gott nävertak, 12½ alnar långt, 12 alnar brett, med all inredning och gångjärn med hakar, värderas för	67 daler
13:o Fähus [glamma]lt, 11 alnar långt, 7 alnar brett med nävertak och tillbehör	24 daler
14:o Vedlider och privet, 13 alnar långt, 10 alnar brett, helt nytt med nävertak, 6-knytt, värderat för	44 daler
15:o Hölada, 11 alnar lång, 10 alnar bred. Halvnött med nävertak	12 daler
16:o Badstuga, 9 alnar i fyrkant	35 daler

Utom förenämnda hus med allt husgeråd, penningar samt silver, mässing och koppar, tenn och åtskilliga järnredskap, som Olof Jonsson uppgett till 1600 daler är även uppbrunnen följande spannmål och viktualiepersedlar, nämligen

6 tunnor korn à 20 daler	120 daler
5 tunnor mjöl à 20 daler	100 daler
3 lispund [c:a 25 kg] à 7 daler	21 daler
1½ tunna strömming à 18 daler	27 daler
2 lispund fläsk [17 kg] à 4 daler	8 daler
3 lispund koost à 2½ daler	7.16 daler
1 ¼ tunna salt à 24 daler	30 daler
En ko för	24 daler
D:o tvenne kalvar à 3 daler	6 daler

Summa 3080:16 daler

förmälände Olof Jonsson, att som han således mistat hela sin lösa egendom samt matvaror jämte gården, så skall han på intet sätt kunna upprätta och hemmanet, som skall vara av svaga villkor, kunna befria ur ödesmål, om han inte skulle beviljas brandstod av häradet.

Fr[åga]: Hur elden uppkommit? Res[ponsum – dvs. svar]: att han sådant ej vet, eftersom han jämte de övriga av husfolket varit i kyrkan och att bara en dotter om 13 à 14 år jämte 3 st. yngre barn varit hemma. Den äldsta dottern har berättat,

att elden kommit lös och först yppat sig i bagarstugan, där de bakat dagarna förut. Denna berättelse besannade han själv med ed.

Nämndemännen intygade, att denne Olof Jonsson genom denna olyckliga händelse mistat all sin egendom och att ingen kunnat komma honom till hjälp, eftersom han bor ensligt och husfolket förutom de små omyndiga barnen varit ensamma hemma. Med hänsyn till dessa omständigheter prövar rätten skäligt att bevilja Olof Jonsson brandstod av häradet för gården, bastun undantagen, så att matvaror och gård sammanräknas till 1444 daler 16 öre kopparmynt, vilket ödmjukeligen blir rekommenderat till högvälborne herr greven, generalmajoren och landshövdingen till nådig befordran.

Den totala skadan hade av länsman och nämndemän värderats till 3080 daler och 16 öre, men i brandstod skulle Olof Jonsson få 1444 daler och 16 öre. Skillnaden betingas främst av att lösöre i form av allt husgeråd, penningar, silver, och mycket annat hade tagits upp till 1600 daler, men för sådant lösöre utgick inte någon brandstod, som kommer att framgå av ett senare tingsärende. De 36 daler, som sedan fattas, torde utgöras av värdet för den badstuga 9 alnar i fyrkant, som tagits upp till 35 daler i protokollet. Även till detta återkommer jag senare.

Samma dag togs ett annat ärende upp – Sven Samuelsson i Högland i Arnäs berättade, att den 24 november 1736, dvs. två veckor före tinget, hade vådeld uppkommit nederst i hans korngolv utan att han visste på vilket sätt, eftersom ingen varit i ladan den dagen. Elden tilltog, så att hela hans gård och hans ringa förråd av säd och matvaror blivit lagda i aska och även spritt sig till Tomas Tomassons nära intill byggda gård och förorsakat honom samma skada. Skadorna hade besiktigats av länsman Billström och nämndemännen Per Persson i Stranne och Olof Nilsson i Högland, som gjort följande värdering:

För Sven Samuelssons del:

Halvnött stuga på fem rum – 2 stugor, 2 kammare och förstuga, 28½ alnar lång och 10 alnar bred , med all inredning och nävertak	310 daler
Nytt visthus, 8 alnar	60 daler
Nytt stall med hemlighus under ett tak, 14 alnar	72 daler
Nytt fähus, 10½ aln	45 daler
Ett nytt fårhus under ett tak	37 daler
Nytt vedlider, 9 alnar i fyrkant	25 daler
Nytt foderhus, 9½ alnar långt	30 daler
Tvenne kornlador med en loge i vardera och port emellan, 25x9½ alnar, varav den ena var ny och den andra halvnött	120 daler
56 skylar korn à 7½ kanna prov, 7 tunnor korn à 16 daler tunnan	120 daler
Halmen räknas à 12 ./ (öre) skylen	21 daler
Summa	<u>840 daler</u>

För Tomas Tomassons del:

Stugubyggnad med 4 rum – tvenne stugor, 1 kammare och förstuga, varav gäststugan varit ny och vardagsstugan halvnött, 23 alnar lång, med all inredning och nävertak	375 daler
Nytt visthus, 10 alnar	60 daler
Halvnött fähus, 9½ alnar	27 daler
Nytt portlider, 10½ aln	25 daler
Nytt stall, 11 alnar	60 daler
Ny ladubyggnad med port emellan och en loge i vardera, 25½ aln lång, värderas tillhop för	120 daler
34 skylar korn	72.27 daler
Halm	12.24 daler
5 tunnor ärter à 16 daler	80 daler
1 tunna 6 fjärdingar råg à 16 daler tunnan	28 daler
¼ tunna linfrö à 1 daler kannan	14 daler
1 lispund hampa	6 daler
½ lispund humle	7.16 daler
Summa	<u>888 daler 3 öre</u>

Bägge anhöll nu om brandstod, eftersom de utan sådan inte skulle mäktat att för hemmanets upprätthållande bygga upp några gårdar och denna skada var så mycket svårare för dem, eftersom den timat under denna tid, som är den svåraste när det gäller underhåll och att skaffa folk och boskap. Rätten tog nu allt detta under övervägande och eftersom nämnden intygade, att bägge hemmanen, i synnerhet Tomas Tomassons, är av ganska svaga villkor så att den nu måste anlita andras hjälp och understöd. Tomas Tomassons gård var också helt nyligen med stor flit och arbete upparbetad av honom. Fördenskull prövade rätten skäligt att bevilja dem brandstod av häradet, för Sven Samuelsson 830 daler 16 öre och för Tomas Tomasson 878 daler 3 öre kopparmynt, vilket ödmjukeligen varder rekommenderat högvälborne herr greven, generalmajoren och landshövdingen. Dock borde dessa hemmansåboar, som tydligen varit mycket tätt intill varandra, enligt andra kapitlet byggningabalken avflytta så långt från varandra, när husen byggs upp på nytt, att de inte behöver befara någon fara för eldsvåda från varandra.

Redovisningen av länsmans och nämndemännens brandsyn har dragits samman vad gäller Arnäsbranden, men det var självfallet lika viktigt att motivera värderingen av skadorna även där. Man kan lägga märke till hur noga de olika husen är uppmätta, bredd och längd är angivna på en halv aln (dvs. 30 cm) när och husens och framför allt takens tillstånd anges noggrant – nya, halvnotta, notta, någon enda byggnad betecknas som gammal. Kanhända kan man finna det påfallande, att Sven Samuelssons hus betecknas som nya, det är bara mangårdsbyggnaden som kallas "halvnott" – Sven hade köpt hemmanet 1720 av sin bror Nils (*Släkter och gårdar i Arnäs 1535–1915*, s. 201) och hade tydligen rustat upp det med nya ekonomibyggnader. Varken hans eller Tomas hemman var emellertid så rikt utrustat som Olof Jonsons i Godmersta – om nu inte en del av deras byggnader klarat sig från våldelden.

Sven Samuelssons halvnötta stugbyggning med två stugor, två kammare och förstuga, $28\frac{1}{2}$ alnar (drygt 17 m) lång var emellertid större än både Olof Jonssons – 25 alnar (15 m) med två stugor (vardags- och gäst-), kammare och förstuga – och Tomas Tomassons – 23 alnar (knappa 14 m) med samma indelning som Olof Jonsson. Dessa båda var sannolikt åttaknuta-stugor, medan Sven Samuelssons snarast bör ha varit en tioknutastuga eller en tioknytt stuga, om man använder samma uttryckssätt som återfinns i domboken om Olof Jonssons lillstuga, som var fyrkantig och fyrknytt. Just den stugan finns omnämnd i en uppsats om fyra, sex och åtta knuta byggnader av Gottfrid Holmlund. Han påpekar där bland annat, att denna liksom den $9\frac{1}{2}$ alnar långa och 9 alnar breda bagarstugan (i min barndom hette det lika ofta bryggstugan eller "bröjstun") saknade förstuga. Beteckningen "stuga" betyder i första fallet, att den använts som bostad och Holmlund anför flera exempel från 1800-talets Grundsunda och för ännu äldre tid citerar han den tyske resenären Samuel Kiechel som i sin beskrivning av Småland år 1586 bland annat skriver "Husen är vanligen byggda i fyrkant av rundvirke och blott en våning höga... Kök, kammare, sovrum samt allt vad till hushållet hör inrymmes om vintern i ett rum" – av den här enkla typen utan förstuga eller ens ett vindfång. Man kan kanske tro, att den enkla stugan i Godmersta 150 år senare användes som sommarhus, eftersom den större mangårdsbyggnaden var bättre rustad för norrländsk vinter.

Man får väl också notera ett framsteg i fråga om hygien – Kiechel skrev nämligen om Stockholm "Ganska besvärligt är det, att i husen – med förlov sagt – inga hemlighus finns; utan man måste gå bakom porten eller andra därtill inrättade ställen. Dessa äro belägna gent emot varandra, särskilt för manspersoner och särskilt för kvinnfolk, vilket jag en gång fick erfara, då jag blev illa smäddad av en gumma – jag förstod dock ej vad hon sade – därför att jag gått på kvinnornas sida, vilket

jag som främling ej visste". Olof Jonssons vedlider och privet eller som det ibland skrevs prevet (av franskans privé – privat eller enskild) 13 alnar långt, 10 alnar brett, helt nytt med nävertak, 6 knytt, värderat för 44 daler kopparmynt tillhörde ju det som blev lågornas rov liksom Sven Samuelssons nya stall med hemlighus under ett tak, 14 alnar långt, värderat till 72 daler. Värderingen skiljer sig högst betydligt beträffande de här tämligen jämstora anläggningarna, vilket man kan finna lite märkligt.

Hur många sittplatser som fanns på de här husen uppges inte, men det kan nämnas att några av mina släktingar tvåhundra år senare hade ett dass med plats för fyra samtidigt sittande vuxna personer och två barn, men fördelningen två + en var nog vanligare då.

Olof Jonsson i Godmersta hade enligt protokollet 16 byggnader på sin gårdstomt; jag tror man får utgå från att de var arrangerade i fyrkant runt ett tun på det sätt som jag tidigare antytt. Under alla förhållanden måste de ha varit ganska tätt grupperade, eftersom de alla härjades av elden. Vad de olika husen användes till framgår ju av listan – mjölkbod, visthus, kornlada, halmlider, stall och fähus och de andra behöver ingen närmare förklaring, möjligen då badstugan eller bastun, som det hette ibland. Den användes oftare för att torka säd än som badstuga. Över huvud taget är hans byggnader ju ytterst noggrant beskrivna, antal fönster på de olika husen anges och till och med gångjärn och hakar på en del dörrar specificeras liksom lås och spjällen på befintliga spisar; det var förstås fråga om öppna murade spisar försedda med "järnbolstänger" som höll uppe spiskupan i det fria hörnet.

I rättens utslag beträffande branden i Arnäsbyn Högland ingick ett föreläggande för Sven Samuelsson och Tomas Tomasson att bygga upp sina hus tillräckligt långt från varandra för att undvika risken för ny brand. Att det blev så framkommer i Arnäsboken, där man citerar domboken för hösttinget 1738:

Tomas Tomasson och Sven Samuelsson kom nämligen 1738 överens om att Tomas skulle få 40 daler för att flytta till ett annat ställe som grannarna i byn skulle utse för att de vid sådana här vådliga händelser inte skulle skada varandra genom att de är för nära sammanbyggda. Den gamla tomten skulle tillfalla grannarna efter delning och dessutom skulle Sven till hälften vidmakthålla de gärdesgårdar, som erfordrades för Tomas nya fätå.

Hela Håknäs by i lågor

Nog drabbades Olof Jonsson i Godmersta hårt och visst råkade Sven Samuelsson och Tomas Tomasson i Högland ut för en förskräcklig händelse, men branden i Håknäs i Nordmaling den 25 juli 1761 torde vara den mest förödande, som drabbat nordöstra Ångermanland under äldre tid och även här måste jag få citera stora delar av tingsprotokollet!

Sedan hela Håknäs by bestående av sju grannar den 25 juli nästlidne blivit lagd i aska varav var, efter föregångaren kungörelse i fögderiet, den 24 och följande augusti, laga syn och besiktning samt värdering skett genom nämndemännen Olof Isaksson i Mo, Anders Mårtensson i Baggård, Erik Persson i Levar och Jakob Jakobsson i Örsbäck i kronolänsman välaktad Anders Nygrens närvaro, så inställde sig nu de klagande ovannämnda Håknäs byamän och framlade för vidare undersökning syneinstrumentet. Häradsrätten fann därav, huruledes genom denna eldsvåda

hemmansåbon n:o 1, Erik Hansson, innehavare av nio seland förlorat sin stugubyggning, uppsatt ånyo 1752, bestående av tvenne stugor, kammare och förstuga, värderad till

700 daler

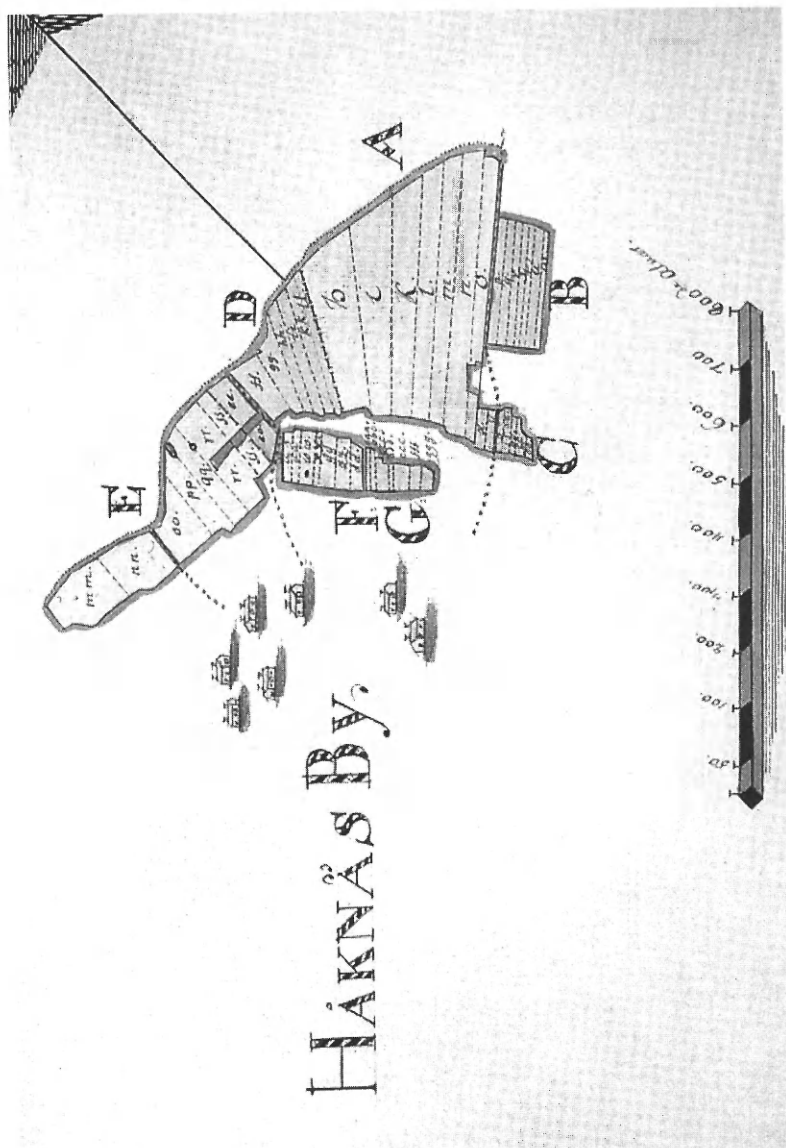


Fig. 1. Häknäs by 1758. Bebyggelsen är samlad västerut i byn. (Lantmäteriverket Z20-19:2.)

en bryggstuga	160 daler
ett vedlider	100 daler
ett fähus	150 daler
ett fårhus	50 daler
stall och portlider	80 daler
ny kornlada med golv och loge	150 daler
ny hölada	80 daler
visthusloft med fyra rum	100 daler
en bod	40 daler
ett stolphärbärge med tvenne bottnar	100 daler
en källarbod	20 daler
ett nytt privet	24 daler
ett bruksrum	15 daler
till summa 1769 daler kopparmynts värde och dessutom	
17 tunnor korn à 28 daler	
2 tunnor råg à 32 daler	
32 tunnor mäld à 8 daler	
1 tunna rågmjöl à 30 daler	
6 tunnor malt mjöl à 12 daler	
½ tunna rågmjöl à 32 daler	
½ tunna malt à 28 daler	
tillhopa 1783 daler 16 öre (enligt domboken)	
samt jämväl en dubbel kornhässja i värde ansedd för 120 daler kopparmynt.	

För övriga hemmansåboar förelåg liknande specifikationer, som inte redovisas här annat än i följande sammanställning för att inte tynga framställningen med alltför många detaljer:

	Hus	<u>Spannmål</u>
N:o 2 Jon Ivarsson	1768 daler	1366 + en gris
N:o 3 Jon Olofsson	1166	124
N:o 4 Per Ivarsson	1762	1074 + en gris
N:o 5 Per Persson	1550	44 + en kalv och en gris
N:o 5 Märten Johansson	1190	245
N:o 5 Mats Gustafsson	603	55

Grisarna värderades till 6 daler styck och kalven till 9 daler. Som framgår var Erik Hansson på n:o 1 den mest välbesuttna med sina femton byggnader åsatta det högsta värdet och med

det största spannmålslaget inneliggande. Han tycks väl tåla en jämförelse med Olof Jonsson i Godmersta! Jon och Per Ivarssöner kom emellertid bara steget efter. Sammanlagt ödelades ett nittiotal byggnader på någon timme, vilket bland annat tyder på att byggnaderna låg tätt tillhopa som förhållandet var i de gamla byarna.

Man kan här lägga märke till att även Erik Hanssons dubbla kornhässja gått förlorad – han var den ende som anmälde sådan förlust, men man måste nog utgå från att flera av bönderna hade en storhässja för sitt korn, både i Håknäs och i de båda byarna "fram i landet". I övrigt har byggnaderna på det hela taget samma beteckningar – visthus, fähus, fårhus, lada etc. – som torde vara lättförstådda även idag. Möjligen kan "brukningsrum" tarva en förklaring – "brukning" var tidigare och så sent som i min barndom liktydigt med "dynga, gödsel till jordens hävdande eller brukande" i Västerbotten, Medelpad och Jämtland enligt Rietz dialektlexikon, men även i Ångermanland.

Liksom i Grundsunda och Arnäs begärde nu håknäsborna ersättning, "anhållande nu bemälte hemmansåboar, som dessutom nödgats se största delen av sitt lösöre gå förlorad att hugnas med någorlunda ersättning genom brandstod, för att de åter måtte kunna komma sig före med husbyggnad och nödig "väring" i stället för det de så olyckligt mistat".

På fråga hur elden kunnat uppkomma svarades, att samtliga bybor med få undantag hade varit stadda på höbärgning en fjärdedels mil från byn och inte blivit varse faran förrän tre gårdar redan brunnit upp. Detta var vid niotiden på förmiddagen. Ingen eld hade varit upptänd i någon spis, då alla hade gett sig iväg vid soluppgången. Jon Ivarssons gamle svärfar (fast var det inte fadern 73-årige Ivar Ersson? Denne bodde nämligen vid denna tid som inhyses hos sonen.), som var hemma, hade inte heller märkt något förrän tre gårdar lagts i aska. Han hade då hört starkt buller såsom av hårt vä-

der och när han gick ut, märkte han vad som var på färde. I detsamma kom grannarna tillstädes och började släckningsförsöken, som var utsiktslösa i det torra vädret. Elden hade tydligen börjat längst västerut i byn, hos Per Persson eller Mårten Johansson och dessa båda blev "i synnerhet" framkallade och förhörda men de betygade att dem veterligen inte heller någon av deras husfolk brukat någon eld den dagen, något som de också ville bestyrka med ed, vilket de även gjorde, sedan de på det allvarsammaste tillhållits edens innehåll, vikt och värde.

Eftersom "av vad således undersökt och befunnet är samt i anseende till den vådaed, som Per Persson och Mårten Johansson avlagt, inte annat kan slutas än att den brand och eldskada, som övergått Håknäs by den 25 juli detta år uppkommit av våda" prövade häradsrätten skäligt och rättvist enligt syneinstrumentet vara, tilldela bemälte hemmansåboar ersättning genom brandstod från fögderiet för de hus och den säd och den boskap som de mist. Med viss justering utdömdes därför ersättningar motsvarande skadornas omfattning – "om vilka brandstodsmedels utbetalande meranämnda hemmansåboar har att ödmjukeligen anmäla sig hos Konungens befallningshavande i länet".

Rätten tillhöll till sist byborna att vid deras nya hems byggnadsinrättande bygga så långt ifrån varandra, att man med all mänsklig försiktighet måtte förekomma sådana olyckliga händelser som den aktuella. Husen skulle spridas, något som ju också senare blev följderna av storskifte och laga skifte. Den gamla förtätade bybebyggelsen slogs sönder och gårdarna spreds över byns hela område.

Vid handläggningen av detta ärende följde tingsrätten på det hela taget samma mönster som man gjort tjugufem år tidigare. Ord och vändningar är i stort sett desamma, vilket skulle ha synts ännu tydligare, om jag inte vinnlagt mig om att följa dagens språkbruk. Man kan emellertid se att under-

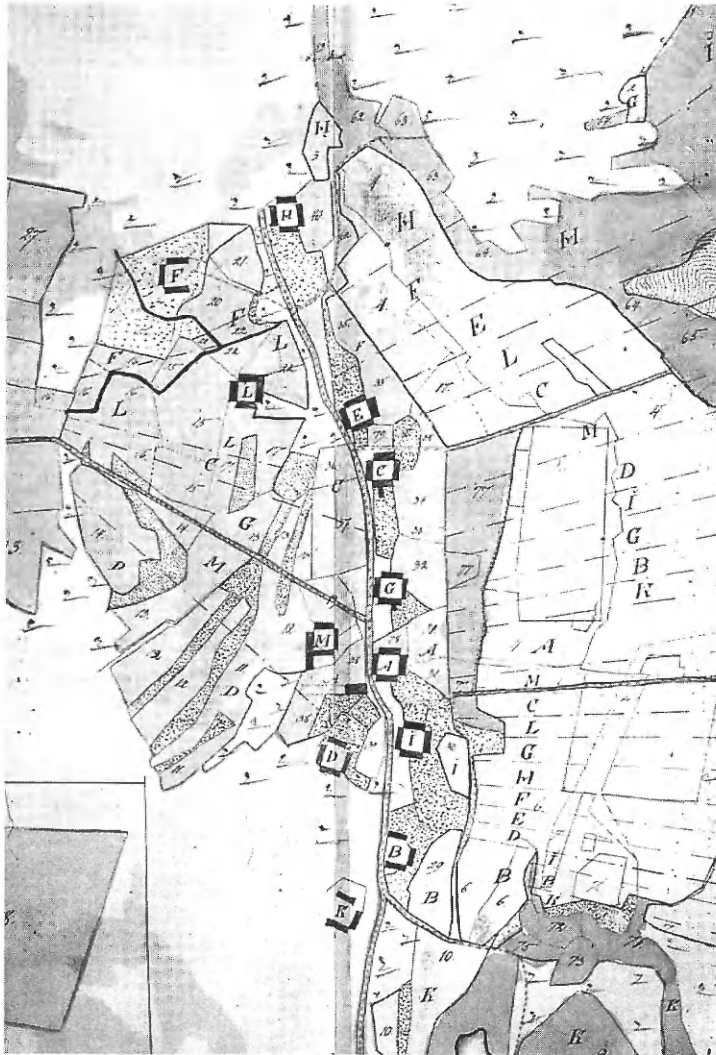


Fig 2. Håknäs by 1812-1816. Då finns 12 hemman, vilket gör att bebyggelsen ser ut att vara ganska tät. Om man tänker bort litt. H-M får man en god uppfattning om hur de ursprungliga gårdarna spritts ut längs byvägen. (Lantmäteriverket Z20-19:8)

dånigheten inför myndighetspersoner hade avtagit något: man talar inte längre om högvälborne herr greven, generalmajoren och landshövdingen – Carl Gustaf Bielke, som var landshövding 1727–1739 – utan nu är det rätt och slätt konungens befallningshavande – Fredrik Henrik Sparre, "bara" friherre men general och landshövding i Västernorrland 1757–1762 (sonen Fredrik var f.ö. Sveriges sista rikskansler). Fortfarande skulle dock supplikanter "ödmjukeligen" vända sig till överheten för att få åtnjuta brandstod.

Brandstod för hus och privet men ej för bastu och kölna

Redan i medeltida skråförordningar och i landskapslagarna fanns bestämmelser om hur medel skulle sammanskjutas till brandstod, den ersättning som skulle utgå för liden skada av vådeld. Vid den aktuella tiden hade man att följa bestämmelserna i landslagens byggningabalk. Dessa var också intagna i Husesyns-Ordningen den 18 juli 1681. Där hette det att när by eller hemman av vådeld förbrändes, så att bonden inte förmådde att den själv uppbygga, så skulle, i vilket härad skadan än inträffade, brandstod utdömas av häradshövdingen i förhållande till skadans omfattning. Enligt landslagens byggningabalk 37 kap. (citerat efter Thurgren) borde häradshövdingen på tinget nämna sex män som skulle bedöma skadans omfattning. Så skedde också i Håknäsbranden – i varje fall på ett ungefär; socknens fyra nämndemän hade jämte kronolänsman värderat skadorna.

Bestämmelserna om hur ersättning skulle utgå var mycket detaljerade. "När skada av våda skett, eller genom dens vållande, som skadan ej gälta kan, då bör häradet brandstod giva för hus, som de voro när de avbrändes och för bonde nödiga äro, men ej för några andra, så ock för säd, foder och bo-

skap, som till gårdens bruk tarvas och han har mist, men för andra lösören och husgeråd gives ej brandstod, inte heller för badstuga och kölna". Som framgår av detta, var det inte fråga om någon fullvärdesförsäkring i dagens mening. Man kan förstå, att det var viktigt för Sven Samuelsson att framhålla att många av hans byggnader var nyuppförda och att nävertaken var goda, liksom det var viktigt för Erik Hansson att trycka på att hans boningshus var uppfört så pass nyligen som nio år tidigare och att hans privet var nytt liksom Mårten Johanssons också var det. Som framgår av redovisningen från Håknäs krävde ingen av de drabbade ersättning för förlorat lösöre, även om det nämns i deras slutyrkande, att de "nödgets se största delen av sina lösören förlorade". Ersättning kunde ju inte heller utgå, något som Olof Jonsson i Godmersta blev varse – han fick ju ingen ersättning för "allt husgeråd, penningar samt silver, mässing och koppar, tenn och åtskilliga järnredskap" som han uppgav till ett värde av 1600 daler kopparmynt. Ändå inleds protokollet med att han under tårar gav till känna sitt fattiga och utblottade tillstånd!

Bland Per Ivarssons åbyggnader fanns en bastu – säkert för samma ändamål, som jag nämnt tidigare på tal om Olof Jonssons badstuga. Sannolikt var det den stora brandrisken, som gjorde att sådana torkrior var undantagna när det gällde brandstod. Samma var förhållandet med "kölnan" och vad är då en sådan? Jo, kölna var en byggnad där lin torkades och säd mältades. Alltnog hade Per Ivarsson tagit upp sin bastu och det tycks ha gått bra den här gången!

Källor och litteraturreferenser

Artikeln är baserad på författarens Hela Håknäs by lagd i aska! publicerad i *Slakten* 15 (1989), s. 6-10 (medlemsblad för Södra Västerbottens Genealogiska Förening) men är omarbetad och väsentligt utökad.

Dombok Västernorrlands län:

1648 (Nordmalings socken 19 aug. § 2)

1736 (Arnäs tingslag 6 dec. §§ 25 och 26)

1761 (Arnäs tingslag 7 dec.)

Egerbladh, Ossian, Degerfors – 1700-talets kolonisation. Umeå 1972.

Fahlgren, Karl, Umeå sockens historia. Umeå 1970.

Grandien, Bo, Stockholm i lågor. Stockholm 1968.

Hellquist, Elof, Svensk etymologisk ordbok, band 1. Malmö 1957.

Holmlund, Gottfrid, Fyra, sex och åtta knuta byggnader från Grundsunda socken i norra Ångermanland. I Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 1924–1925, s. 28–30.

Kiechel, Samuel, citerad från C. Grimbergs Svenska folkets underbara öden II:560–561. Stockholm 1926 (ny upplaga 1956).

Lundkvist, Tyko (red. och förf.), Hembygdsboken – Nordmalings och Bjurholms socknars historia. Umeå 1962.

Nationalencyklopedin 20, Höganäs 1997 (ang. landshövdingar i Västernorrlands län).

Rietz, J.E., Svenskt dialektlexikon, nytryck Lund 1962.

Sundin, Teo & Per, Släkter och gårdar i Arnäs 1535–1915 ("Arnäsboken") Örnsköldsvik 1998.

Svenska män och kvinnor 1 och 7 (ang. ätterna Bielke och Sparre). Stockholm 1942 och 1954.

Thurgren, J.A., Populär handbok i Svenska Katedral-lagfarenheten. Stockholm 1852. Sid. 118–123 (Brandstod).

MARGARETA GRAFSTRÖM

Från fästning till bröllop i 1600-talets Säbrå

Inledning

Denna artikel bygger på delar av den C-uppsats i etnologi, som jag skrev 1983 med professor Phebe Fjellström som handledare.¹ Insamlingen av material hade egentligen kommit igång redan 1969, då jag började släktforska efter att ha gått en kurs i folklivsforskning, i vilken Phebe Fjellström medverkade med flera inspirerande föredrag. Då kunde jag inte ana, att jag i framtiden skulle komma att veta ganska mycket om en anfader på 1600-talet vid namn Christoffer Hansson Bure. Men så blev det.

En mängd människor i Sverige härstammar från släkten Bure, även om inte namnet behållits. En vanlig bonde skulle bära sonnamn, Olsson, Persson osv. Det var präster och män med borgerliga yrken, som till en början ändrade namn och då gärna med anknytning till hemorten. Buresläkten har sitt namn från bynamnet Bureå.

I Helgum i Säbrå, tog sig Buresläktens efterkommande namnet Hellström vid 1800-talets mitt. Flera lantmätare utgick från Helgum och en av dem, son till Christoffer Hansson, – den sistnämnde kallade sig sällan Bure, han var ju bonde – tog sig namnet Stenklyft. Sannolikt hänsyftar detta namn på de stora klippblock och stenar, som kantar Helgumsströmmen.

En bondpojke från Stöde och Gräfte by kom till Härnösand i början av 1700-talet. Han gifte sig med dottern till en skep-

pare med efternamnet Bure och kallade sig Grafström efter hembyn Gräfte. Christoffer Hansson var skepparens farfar. Eftersom skepparen skaffat sig ett borgerligt yrke tog han upp namnet Bure, som då hade legat nere i två generationer.

Charmen med att vara släktforskare är inte bara att samla på namn, det är mycket mer. Det är också möjligheten att få veta mer om människorna i släkten, att om möjligt få veta hur de levat, något om deras yrken och livsvillkor. Det är inte ofta en släktforskare har en sådan tur, att hon eller han i något arkiv finner en hel livsskildring om en släkt och att dokumentationen dessutom är så gammal som från 1600-talets första hälft. Sådant material hade jag lyckan att finna.

I Bygdéns herdaminne fanns en liten not om att Christoffer Hansson, som var prästson i Säbrå, fört en räkenskapsbok.² Det lät inte särskilt intressant, tyckte jag. Det faktum att han varit gästgivare däremot, gjorde att min nyfikenhet väcktes. Jag fick låna räkenskapsboken från Uppsala universitetsbibliotek till landsarkivet i Härnösand och tillbringade en fascinerande tid med att studera det omfattande materialet.³ Landsarkivet lät också kopiera handskriften för egen räkning, eftersom den innehåller så mycket om bygdens människor och kultur.

1600-talet är ytterst fattigt på sådana här källor. Agneta Horns dagbok från 30-åriga krigets dagar, som beskriver dåtidens högreståndssamhälle, är nog den mest kända.⁴ Johannes Burei resedagbok Sumlen från 1600–1601 är mindre känd och också mer svårtillgänglig. Den ger dock många värdefulla upplysningar om norrländskt bondeliv från 1500-talets slut.⁵

Den räkenskapsbok, som fördes av bonden, riksdagsmannen, länsmannen och gästgivaren Christoffer Hansson Bure i Säbrå socken och som jag använt som källa är en dokumentation på 160 sidor i folioformat. Den rör södra Ångermanland. Boken omspannar tiden 1589–1655, tiden mellan Christoffer Hanssons födelseår och dödsår. Två arvsskiften, 1655 och

1656, avslutar boken. Christoffer Hanssons änka dog året efter sin man, sålunda har allt "löst och fast", "dött och kvickt" på Helgumsgården vid denna tid dokumenterats.

Räkenskapsboken innehåller också inventarier från andra arvskiften inom släkten, vilka alla naturligtvis är ypperliga källor för etnologer. Hur viktig bördsrätten var vid denna tid belyses i ett flertal jordaffärer.

Christoffer Hansson renoverade alla sina räkenskaper på gamla dagar och nedtecknade händelser av ekonomisk karaktär, sig själv till minnes och sina barn till vetskap och efter rättelse. Vi kan läsa om hus och hem, bo och bohag, "höf och klöf", om giftermålsbekymmer och bröllopsbesvär, om åldringsvård, om en skolgosses inackordering, om en faders omsorger om sina barn, om möda och besvär vid anskaffande av knekt och om innovationer som glasfönster och skorstenar, om spinnrock och tobak.

Som länsman måste Christoffer Hansson infordra skatter, därför blir även böndernas förhållanden väl dokumenterade. Dessa sidor är av stort kulturhistoriskt värde, eftersom de ger upplysningar om den hantverkskunnighet, som fanns i bygden och om de resurser gemene man i övrigt ägde.

Materialet har karaktär både av räkenskapsbok och av dagbok, även om man inte dag för dag kan följa händelserna. Boken är fastmer uppdelad i ämnesområden och tidsmässigt snarare uppdelad på år än på dagar. Det är denna räkenskapsboks uppgifter om hur det gick till från fästning till bröllop som är min huvudkälla i denna artikel.

Status, rit och kommunikation

Det har under tre århundraden hållits många bröllop i Helgumsgården i Säbrå, men om de flesta vet vi i dag inte mycket. När det i domböckerna talas om bröllop, gäller det i regel slags-

mål, ja, t.o.m. mellan klockare och präst.⁶ I kyrkans räkenskaper från 1700-talets början kan man finna notiser som "Insamlat på bröllop..." eller "Skänkt kyrkan på sin Heders dag..."⁷ följt av en summa, som naturligtvis visar familjens status, vilket också den antecknade summan av morgongåvan i vigselböckerna kan ge upplysning om. "Att komma i Ehteskap" var ett sätt att ge uttryck för attityder och värderingar.

I Västernorrländska kommissionens handlingar från häxprocessernas tid vid 1600-talets mitt dokumenterades kvinnornas bröllopsbestyr med matlagning och annat, vilket ger en utomordentlig bild av allt stök och ståhej före ett bröllop.⁸ I Christoffer Hanssons bok kan man läsa detta mellan raderna. Det finns många noteringar av etnologiskt värde, som speglar dels ekonomi, dels värderingar och attityder.

Det har varit sed i denna bygd att i vardagslag leva sparsamt: "Så knap hwardags lefnaden är, så öfwerflödlig skal tilredningen wara wid Gästebod, Hälger och Främmandes ankomst".⁹ Vid bröllop slog man däremot på stort. Ett bröllop var en social angelägenhet, som berörde hela byn. Det gav samtalsämnen om gåvor och gengåvor, om brudens klädsel och tillstånd, om bröllopskostens beskaffenhet, om ölets och brännvinets godhet och kvantitet.¹⁰ Man talade om spelmän och slagsmål, men även om andra händelser kring bröllopet som varsel, tecken och tydor, av vilka man kunde utläsa brudparets framtida öden.¹¹

Om ett bröllop i något avseende avvikit från ortens sed och om, som i följande fall hemföljdsgåvan – hemgiften – blivit för snålt tilltagen, kunde detta länge stanna i minnet och förvisso tagas upp inför rätten vid arvskiftes mål.¹² En notis från Boteå i 1711 års dombok får illustrera den snålhet brudens fader, och det var ingen mindre än borgmästare Stridsberg, visat vid sin dotters bröllop:

[...] när hans hustru [brukspatron Korstads maka] för tio år sedan lämnade sin faders hus, hade hon fått sängkläder till en säng utan sparlakan samt trenne silverpokaler, men däremot hade han förärat sin svärfader och hans hus mycket mera, änskönt hans svärfader tagit de brudgåvor hans hustru fått av de förnåma gästerna på sin bröllopsdag, så att hon inte fått något från sin faders hus, som icke betalt är, utan kommit därifrån så snöpeligen, att mången ärlig bonde inte ville låta sina barn så ifrån sig gå, mycket mindre från ett så förnämt och anständigt hus.¹³

Ingen bonde ville bli till en visa i bygden på grund av sin snålhet. Ett bröllop i egen gård var det tillfälle i livet, när en man kunde nå som högst i att kommunicera gårdens status.¹⁴ Det gällde att imponera inför gäster från när och fjärran liksom inför byns "koxare", dvs. de objudna, som kom för att beskåda bruden och kanske också få dansa med henne.¹⁵

Innan något bröllop kunde äga rum, måste dock de unga tu – eller åtminstone deras föräldrar – ha kommit överens. I denna artikel tänker jag inte ta upp de nattfrierier, som varit vanliga här i Norrland och om vilka Hülphers i korthet skriver: "Sänglag om Söndags nätterne war fordom här en bruklig sed, som dock sällan förorsakade brott emot kyskhetslagen".¹⁶ Eftersom Hülphers skriver "fordom", måste seden ha varit livaktig under Christoffers tid under första hälften av 1600-talet. För övrigt har Hülphers fel på denna punkt. Seden levde kvar – trots förbud – i hela Ångermanland ända in på 1900-talet.¹⁷

Giftermålsfältet i bygden har i vissa fall gått över sockengränserna, men som regel gifte man sig nära. Christoffers första giftermål ingicks med en flicka från granngården, det andra med en prästdotter från grannsocknen Nora. Hans son Per gifte sig med en Nora-flicka. Några av sönerna gifte sig

inom Säbrå socken. Utsocknes sökte man sig sin partner inom sin egen klass och ofta inom den egna släkten. Inom släkten umgicks man och där knöts kontakterna på barnsöl, bröllop och gravöl. Nordenströms ord om Stödeborna, kan lika väl gälla för Säbråbornas del: "[...] så at det är skyldskap och swågerlag åt alla sidor, hälst medan de mästadels tagit giften inom Soknen".¹⁸

Ännu i våra dagar har det varit så, att kusinäktenskap inte varit ovanliga i dessa trakter. Det här har också Gunilla Kjellman konstaterat vid sina forskningar vad gäller 1800-talets bröllopgåvor i Säbrå.¹⁹

Trots att Christoffer var prästson gifte sig ingen av hans fyra döttrar med präster, men han hade ju själv skaffat sig ett profant yrke. Den yngsta dottern Elisabeth blev efter faderns död gift i Stockholm med krögaren på Tre remmare.²⁰ För hennes tre systrar ordnade fadern gifte högt på den sociala rangskalan. Det blev unga lantmätare, måhända studiekamrater till sonen Jakob, som blev mågar i huset.²¹ Sonen Jakob hade 1646 blivit utexaminerad lantmätare. De höga befattningarna indikerade inte alltid, att ekonomin var god.

Fästning och fästningsgåvor²²

Till riterna inför en fästning eller trolovning hörde "börmannens" förhandlande med den tilltänktas föräldrar. Enligt Hülphers förekom denna institution i Ångermanland. Från Skog noterar han: "Wid frieri är altid en Börman följaktig, då silfwerpengar gifwes såsom gåfwor".²³

Av anteckningarna i räkenskapsboken att döma kan man utgå från att Christoffer Hansson själv uppträder som böne-man och hjälper dottern till en ensamstående kvinna till äktenskap: "Wägnön 1642, Hustru Margreta gaf mig et 1/2 lisspund smör för the iagh hielpte henes dåter i Eechtesk. – 1.16".²⁴

Den här änkan var sannerligen tacksam. Av gåvans storlek – 1,5 lispund – förstår man vilken betydelse ett äktenskap innebar både socialt och ekonomiskt.

Att Christoffers egna ungdomar haft börman framgår inte, men sannolikt var detta instrument så fast rotat, att man inte frångick ett kulturmönster i socknen. Hülphers skriver, att börman "alltid" var med. Om seden varit något speciellt för Skog, borde det särskilt ha påpekats.

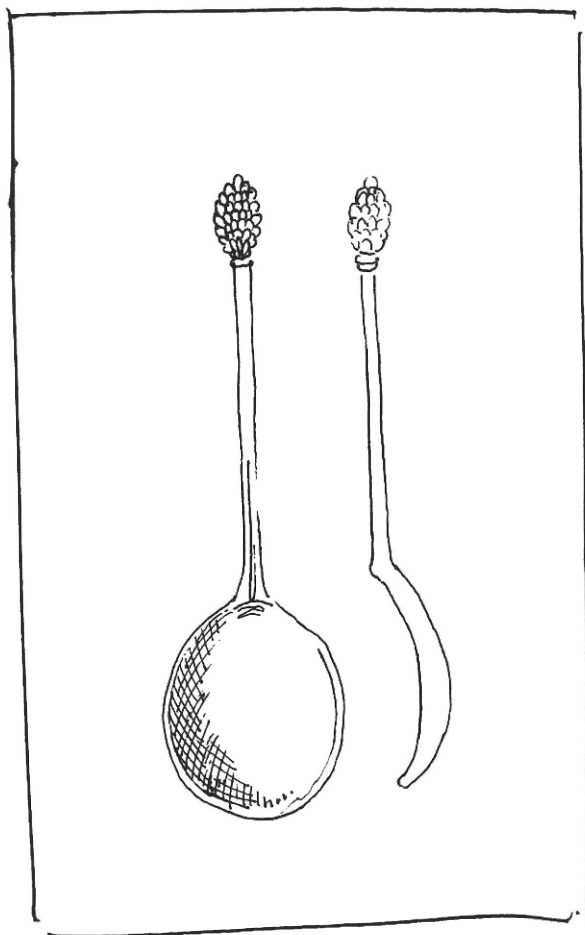
Hur en trolovning försiggick vid 1600-talets mitt beskriver Christoffer, som tydligen bekymrat sig över huruvida sonen Per skulle bli "gampojke". Han kallar den *rite de passage* som fästningen innebar "att dricka trolofning":

Min son Pär Christophersson hafuer migh längst och tro-
ligast tient och minst hertil opburit. Men spar Gudh
migh lifuet at han blifuer förсед medh Ehteskap, så skal
iagh giöra honom liika godh medh the andre [barnen].

Anno 1647 den 2 januari war iagh medh min son Per
Christofr til Oluf Jonss i Noruik och drack trolofning och
tå fick [=gav] iagh honom ett förgylt spångbelte om 32
lodh. Nock en sölfuerskiedh om 3 lodh på en Räckning
eller lån [...]. Suma löp. för belte och skieden [...] 198
dal.²⁵

Olof Jonsson i Nordvik och Christoffer Hansson var säkerligen goda vänner. Båda var landstingsmän och hade träffats på landsting i Nordingrå 1634 och i Härnösand 1641.²⁶ Olof Jonssons son tog sig namnet Nortman.²⁷

De förnäma gåvorna vid Pers trolovning kommunicerade klasstillhörighet, särskilt gäller detta silverbältet. En sked hörde till gemene mans fästningsgåvor. Christoffer lånade ju också sin knekt en silversked vid dennes trolovning.²⁸ De i bygden vanliga fästningsgåvorna kan således efter Christoffers bok delas in i:



Fästmannsked, 1600-tal. 50% av naturlig storlek. Teckning av Margareta Grafström.

1. En sked av silver till en vikt av 3 à 4 lod eller mellan 39,6 och 52,8 gram och till ett värde av 7 till 14 daler kmt.²⁹ (Som jämförelse kan nämnas, att en ko värderades till 10 daler kmt.)
2. Ett silverbälte, som alltefter sin utformning vägde från 27 till 40 lod eller mellan 356,4 och 528 gram, till ett värde av 40-105 daler.³⁰

Termen *fästning* hänsyftar på ett fast handslag, som jämte trolovningsskålen och gåvorna bekräftade att "de tu voro ett". Löftet var fast bindande och det var en skam att upplösa det, då även gåvorna måste lämnas igen.³¹ I 1698 års dombok omtalas "frierigåfva", bestående av 6 och en halv riksdaler och dessutom två silfverskedar, en Carolin (ett slags mynt), två sexdalersplåtar, fyra alnar lärft och "en aln sletznig", det sistnämnda sannolikt fint linne från Schlesien.³²

Här ser vi alltså, att även pengar förekom i gåva tillsammans med gåvor tillverkade inom familjens nisch samt en prestigeladdad köpt gåva, det tunna fina linnet. Sannolikt förekom även under denna tid saker tillverkade med varma tankar, såsom av fästmännen tillverkade mangelbrädor och bandgrindar och som gengåva från fästmön strumpeband.

En av mina informanter, hemmansägaren på fädernegården Helgum (1983), har vid grävning på tomten funnit en sked, som efter modellen att döma är från 1600-talet. Metallen är gulaktig. Den väger 4,1 lod (55 gr) och kan vara en fästmanssked. Skaftets spets har formen av en tallkotte och kan symbolisera fruktbarhet. Under denna tid kunde man tyda det nonverbala budskapet. Många grävde ner sitt silver eller gömde det i brunnar, då ryssarna härjade i trakten 1721.³³ De brände 65 gårdar i socknen och även Helgumsgården. Skeden måste ha tillhört någon i gården.

Fästmannens gåva skulle motsvara brudens hemgift och eftersom en sked i regel hade samma värde som en ko, förstår

vi gåvans betydelse: en 10-dalers ko mot en 3-4 lods silversked.

Hemgiften eller hemföljden

Fästningsgåvorna hade en kommunikativ funktion: att ge svärföräldrarna in spe en vink om vad man väntade sig i gengåva. Ju dyrbarare fästningsgåvor, desto större hemgift. Just därför gällde det för fästmannen att vid själva trolovningsölet kunna prestera en övertygande förmögenhet. Han måste då låna ihop av silver, så att värdet motsvarade vad han väntade sig att få till hjälp vid bosättningen. Men i de allra flesta fall hade man nog på känn vad man skulle få och det var betingat av sedvänja och tradition. Man gav inte mer än "efter Rådomb och landzens sedh" som Christoffer Hansson själv säger.³⁴

Hemföljdsgåvorna bestod av både "dött och kvickt", av textilier, husgeråd och boskap. Från förmögnare hem skänktes också silverpjäser. För Christoffers barn var gåvomönstret detsamma för alla:

1. en silverkanna eller en silverskål
2. sängkläder till en eller två sängar; "En ny fårskinsfål. En Bänkdyna, Ett bolster. En wepa. Ett hofubolster. Ett örngåt."
3. husgeråd; "En ny Malmgryta om 17 marker. En Embarzkietil, något hafd om 1/2 skålpund".³⁵
4. en eller flera kor. (En långväga fick annat i kompensations.)

Gåvorna var i denna familj i stort sett lika både för son och dotter. Även syskonen skänkte bröllopsgåvor och då var det i form av en sked eller en kosa: "iagh skienchte för Barnen En kossa [=kosa] om ? lodh, men Jakob skienchte för sigh sielf"

samt "och för Per Christofr och Margareta gaf iagh 2 skiedar om 6 lod".³⁶

Om vi jämför dessa gåvor med det gåvomönster, som nämnts tidigare, där brukspatron Korstad klagade över sin svärfar, ser vi, att det i den högre borgarklassen förekom ännu värdefullare och fler silverpjäser. Hela tre silverpokaler hade det brudparet fått.³⁷ Men i övrigt hörde också här sängkläder till, ehuru i snålaste laget, enligt svärsonen, som också gjorde en jämförelse med hur mycket en "ärlig" bondes dotter kunde få och det tycks ha varit nära nog lika mycket.

Bröllopsbestyr

Från Pers fästning, dvs. från hans trolovning, till själva bröllopet dröjde det ett och ett halvt år. Vi kan anta, att kvinnorna i brudens hem hade bråda dagar. I slutet av slaktmånaden, då alla visthusbodnar var väl fyllda, reddes till bröllop i Nordvik för Brita Olufsdotter och Per Christoffersson. Inte bara i bröllopgården tillagades bröllopskost, även i de inbjudnas hem kärnade man smör, bakade eller bryggde. Man skulle ha förning med sig, vilket Christoffers räkenskapsbok belägger. Han börjar med att räkna upp vilka varor han i ett lass bröllopgård tog med till sonen Hans bröllop i Häggdånger: "[...] tå hjälpte iagh honom i Bröllopskost Öll 4 fatt, Bränuin 4 kannor och en tunna rogh, fläsk en sidha om 2 lisspund, kiött 1 1/2, smör itt lisspund och ost 1 1/2 lisspund."³⁸

Allt detta skulle ju kommunicera status och det var första gången Christoffer gifte bort en son (1629) och det var en hedersdag för både son och fader och den måste manifesteras.

Bröllop anordnades sällan i nödtider, man väntade sannolikt på en god årsväxt. Någon kanske tycker, att bröllopgården var alltför rundligt tilltagen, men då måste man komma ihåg, att 1600-talets människor på kalas åt mycket. Det finns

en reseskildring från 1797 som beskriver ett kalasbord i en storbondegård i Medelpad och där hade en smörklimp av den storlek Christoffer förärade sin son ställts fram:

Gjästfriheten varar ännu å dessa orter, ty då man inkommer på gästgifvare och andre bondgårdar, sättes alltid fram välfägnad af smör, ost, bröd, bränvin och dricka, som allmänt var tillgång på. Smöret var formeradt som en liten sockertopp och kallas Piksmöret, hvilket på deras Calaser eller bröllop, skall ofta nyttjas till 1 lisspunds storlek, såsom bordsprydnad, och då utkrusadt.³⁹

Det finns även sentida belägg för att smöret stått framme, som en ren bordsprydnad för att med sin storlek kommunicera gårdens resurser.⁴⁰

Här har nu redogjorts för det lass i bröllopgård, som begåvades sonen Hans. När Christoffer med familj reser till bröllopet i Nordvik på hösten 1648 har han tagit förning med sig "efter Rådomb och landzens sedh". Mer får vi inte veta. Här följer dock Christoffer Hanssons eget referat:

Anno 1648 Sangte Simonis tidh Reste iagh och min hustru och Barn medh Per Christoferss till Bröllopsz i Norduick och förde förningar medh oss efter Rådomb och landzens sedh. I Bröllopsz gåfuor gaf iagh honom en sölfkanna medh förgylte yoler om 59 lodh, som ähr af Resill arfuet, sama kanna skal iagh lösha igien och låtha göra honom en kanna så stor som iagh hafuer gifuit the andra barnen i sin Bröllopsz gåfe, N.70 [nämligen 70].

Nock skienkte iagh honom en säng, som her efter förmeles, N. En ny fårskinsfål medh tekien, Ett Bolster, en wepa, Ett hofubolster, Ett örnegåt, En Bänkdyna, Koor 3 stycken, En ny Malmgryta om 17 marker, En Embarzkie-til, något hafd om 1/2 lisspund.⁴¹

Hemgiften bestod således av en silverkanna med "yoler" omkring, vilket innebär att det runt kannan löpte band eller gjorder. Dessutom fick sonen sängkläder samt tre kor. Husgeråden bestod av en stor och en något mindre gryta, den ena vägde nära ett lispund och den andra ett halvt, alltså 4,25 kg. Silverkannen kom från ett arvskifte i Resele.⁴² Denna gåva utgjorde en symbolisk handling, eftersom Christoffer senare tänkte byta ut den mot en lika stor som de andra syskonen fått.

Resan till Nordvik företogs i båt, förmodligen längs samma rutt som man i släde måste ha åkt till trolovningen i januari, när isarna låg. En roddare från Fälle hade lejts för 1 daler och 8 öre.⁴³ Man valde sjövägen, det skulle ha varit betydligt oökvämare att klövja bröllopförningen på hästar och ta sig fram landvägen. Man kan förmoda, att sängkläderna överlämnades först vid hemkomsten till Helgum. När det i 1600-talsmaterial talas om "säng med sängkläder" eller "en opbed säng" avses sannolikt endast sängkläderna.⁴⁴ Sängarna var ju oftast "spikfasta", dvs. väggfasta och bäddarna rullades ofta ihop under dagen, något som varit sed långt in i vår tid.

Slutkommentar

Här har endast talats om materiella ting, om vad som föregick ett storbondebröllop och vad ett sådant kunde kosta utöver den bröllopsfest brudens föräldrar skulle bestå. Det är inte för intet som en räkenskapsbok har varit huvudkälla. Den berättar inte om de riter och ceremonier hela bröllopet måste ha varit omgärdat av. Möjligen kan inköp av bröllopskläder eller material till dem spåras i räkenskaperna. Av räkenskapsboken framgår dock att brudgummens broder till ett annat bröllop inhandlat "3 skålpund slangkrut 5 mk pundet".⁴⁵

I slutet av min C-uppsats från 1983 finns en skildring som

huvudsakligen med hjälp av andra källor än räkenskapsboken och med referenser till annan litteratur försöker måla upp konturerna av bröllopets riter och ceremonier.⁴⁶

Noter

- 1 Grafström, M., Umeå 1983 (stencil), Härnösand 1985.
- 2 Bygden, L., 1926, s. 96.
- 3 UUB, Enskilt arkiv, X 255 K. (Hädanefter refereras kort och gott till Räkenskapsboken med sidoangivelse, då denna källa används.)
- 4 Horn, A., 1910.
- 5 Denna resedagbok finns vid KB, Stockholm.
- 6 HLA, Ångermanlands domsaga Ala:5, s. 128 (1667).
- 7 HLA, Högsjö kyrkoarkiv, L 111:1.
- 8 HLA, Avskriftssamlingen: Trolldomsrannsakingar 1674 vol. 50 (Teo Sundin).
- 9 Hülphers, A., 1779, s. 374.
- 10 Ett "magert" bröllop omtalas i bygden, där resterna, "åslappe tå bröllope va en fingerborg brännvin å ett tordyvelshjärtä". (Informant i Stigsjö)
- 11 Tillhagen, C-H., 1969, s. 73 ff.
- 12 Hemfölgdsgåvan bestod av sängkläder, husgeråd, silver och boskap.
- 13 HLA. S:a Ångermanlands domsaga AI:10, s. 105 ff.
- 14 Bringéus, N-A., 1976, s. 123.
- 15 Hellman, B., 1944, s. 166 ff.
- 16 Hülphers, A., 1779, s. 376.
- 17 Enligt flera informanters belägg.
- 18 Nordenström, M., [1769]. 1923, s. 62.
- 19 Kjellman, G., 1979, s. 53.
- 20 Christoffer Hanssons anteckningar i Räkenskapsboken upptar 140 s., varefter ca. 20 s. boutredning följer. På sista sidan före boutredningen finns antecknat att Elisabeth är hustru till Håkan Jans-

- son Ekman på 3 Remmare i Stockholm.
- 21 Räkenskapsboken. Menlös s. 22, Gadd s. 24 och Classon s. 27 vid respektive giftermål.
 - 22 *Nordisk Familjebok. Band 29.* 1919, spalt 259. "Trolofning I. Fästning, aftal mellan man och kvinna om äktenskaps ingående". Vittnena kallades "fastar".
 - 23 Hülphers, A., 1779, s. 97.
 - 24 Räkenskapsboken, s. 91. För Christoffer Hanssons sätt att beteckna skålpund och lispund hänvisas till Grafström 1983, s. 4 och 103. I denna artikel skrivs Christoffer Hanssons tecken ut med bokstäver (lispund resp. skålpund) även i direktcitat. Ett skålpund = 425 gram och ett lispund = 8,5 kg.
 - 25 Räkenskapsboken, s. 22.
 - 26 Nordlander, J., *Norrländska samlingar.* Häftet 10, s. 23 och 83.
 - 27 Bucht, G., 1935, s. 340 ff.
 - 28 Räkenskapsboken, s. 11–13.
 - 29 Räkenskapsboken, s. 21, 22, 26.
 - 30 Räkenskapsboken, s. 3, 5, 19, 22.
 - 31 Nordlander, J., *Norrländska samlingar.* Häfte 14, s. 23 ff.
 - 32 HLA, S:a Ångermanlands domsaga AIa:7 (1698).
 - 33 Lundkvist, T., 1971, s. 210 ff.
 - 34 Räkenskapsboken, s. 23.
 - 35 Räkenskapsboken, s. 23.
 - 36 Räkenskapsboken, s. 24 och 26. Jakob hade till sin gåva lånat pengar av fadern.
 - 37 Någon uppgift om dessa pokalers vikt finns inte.
 - 38 Räkenskapsboken, s. 21. Om bröllopsgården ovan skall räknas i skålpund vore allt futtigt för en storbonde, men räknar man smör och ost, fläsk och kött i lispund i stället, kommunicerar detta lass verkligen en storbondes resurser. Förutom öl, dricka och råg hade Christoffer fyllt lasset med 17 kg fläsk, 13 kg kött, 8,5 kg smör och en ost på 13 kg. Jfr not 24.
 - 39 Sundqvist, G., 1976, s. 17.
 - 40 Uppgift från en informant i Kragom.
 - 41 Räkenskapsboken, s. 23.

- 42 Räkenskapsboken, s. 128–132.
43 Räkenskapsboken, s. 23.
44 Nylén, A-M., 1968, s. 72 ff.
45 Räkenskapsboken, s. 52.
46 Grafström, M., 1983, s. 106–110.

Otryckta källor

Landsarkivet i Härnösand (HLA)

Domböcker:

Ångermanlands domsaga 1628–1668

S:a Ångermanlands domsaga 1671–1709

Räkenskaper:

Högsjö kyrkoarkiv C:1

Avskriftssamlingen:

Trolldomsrannsakingar 1674 vol. 50

Kungliga Biblioteket (KB), Stockholm

Johannes Bureus, Sumlen

Uppsala Universitets Bibliotek (UUB)

Enskilt arkiv, X 255 K

Tryckta källor och referenser

Bringéus, N-A., *Människan som kulturvarelse*. Lund 1976.

Bucht, G., *Härnösands historia. Del 1*. Härnösand 1935

Bygdén, L., *Härnösands stifts herdaminne. Band IV*. Uppsala 1926.

Grafström, M., *Christoffer Hansson Bure. En norrländsk storbondes levnadsförhållanden i Säbrå socken under 1600-talet*. Skriftlig uppgift C1. Etnologiska institutionen, Umeå universitet. Umeå 1983. [Stencil]. Även utgiven av Bokförlaget Angermannia, Härnösand 1985.

- Hellman, B., "Ge på brudbordet" och andra äldre ångermanländska bröllops seder. I: *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 1943–1944*. 1944.
- Horn, Agneta, *Levnadsbeskrivning*. Red. S. Leijonhufvud. Stockholm 1910.
- Hulphers, A., *Samlingar till en Beskrifning öfver Norrland. Fierde Samlingen om Ångermanland*. Westerås 1779.
- Kjellman, G., *Bröllopsgåvan, Gåvoinstitutionen och samhället*. Lund 1979.
- Lundkvist, T., *Boken om Säbrå*. Härnösand 1971.
- Nordenström, M., *Utkast till en beskrivning över Stöde socken[1769]*. Stockholm 1923.
- Nordisk Familjebok. Band 29*. Stockholm 1919.
- Nordlander, J., *Norrländska samlingar*. Häftet 10 och Häftet 14. 1926–1927.
- Nylén, A-M., *Hemslöjd. Den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut*. Lund 1968.
- Sundqvist, G., *Ur P.G. Lindroths resejournal 1797*. Stockholm 1976.
- Tillhagen, C-H., *Den som klär ut sig till brud blir aldrig gift. I: Fataburen*. 1969.

PER-OLOF GRÖNBERG

Tillbaka till Framtidslandet

Ingenjörsmigrationen mellan Nordamerika
och Norrland före 1940

Inledning

Är det låga löner och höga skatter som får välutbildade, t.ex. ingenjörer, att lämna dagens Sverige? Så här avslutar Svenska Dagbladet sin ledare 2001-01-19

Att en procent av alla civilingenjörer lämnar landet varje år innebär en allvarlig förlust för det svenska samhället. Varje civilingenjör kostar stora summor att utbilda vid svenska universitet. Lösningen är förstås att ge högutbildade svenskar bättre skattevillkor genom att avskaffa den statliga inkomstskatten.¹

Är det så enkelt? I denna artikel vill jag försöka nyansera bilden en aning och visa, att utvandring av välutbildade svenskar är ett historiskt fenomen och inte något som uppkommit under efterkrigstiden. Jag vill också visa att processen kan vara till gagn för Sverige och svenska lokalsamhällen genom att många av emigranterna senare återvänder.² Min utgångspunkt är några av de ingenjörer med erfarenheter från arbete i Nordamerika som före 1940 återkom till Sverige och arbetade i något av de fem norrlandslänen.

Ingenjörerna utgjorde visserligen en liten grupp inom 18- och 1900-talets totala svenska utvandring till Nordamerika, men vi kan ändå se att en betydligt högre andel av de ingenjörer som fanns i Sverige före 1930 emigrerade än vad fallet är idag. I sin artikel "Swedish Engineers in Chicago" beräknar Sten Carlsson att de ingenjörer som upptas i matriklarna från KTH, Chalmers, bergsskolorna i Falun och Filipstad samt de tekniska elementarskolorna i Örebro och Malmö³ uppgick till ca 12600 och att ungefär 1700 av dem reste till Nordamerika.⁴ Av de utbildade ingenjörerna reste alltså ca 13,5 % bara till Nordamerika och om vi lägger till destinationer som Tyskland och England skulle ingenjörsemigrationen bli ännu högre.

Historiskt kan vi se att återinvandringen av ingenjörer var stor. Sten Carlssons undersökning visar att ingenjörer som utexaminerats från KTH och sedan emigrerat till Nordamerika återvände till en andel av 68 %. Motsvarande andelar för de andra lärosätena var Filipstad 47 %, Falun 37 %, Chalmers 28 %, Malmö 19 % och Örebro 16 %.⁵ Som en jämförelse kan nämnas att Lars-Göran Tedebrand kalkylerade 15 % återinvandring för den samlade svenska emigrantkohorten under åren 1875-1913.⁶ En anledning till de höga frekvenserna kan vara att ingenjörernas migration var en modernare form av arbetsvandring. Många reste för att se sig omkring och under 1900-talet hade kontakterna mellan Atlantens bägge sidor växt sig så starka att man kan tala om en transatlantisk arbetsmarknad. Bland de s.k. "flyttfåglarna" fanns traditionellt mobila grupper som fiskare, sjöfolk, tekniker och ingenjörer.⁷

De mobila grupperna bar med sig tankar, tekniker och idéer mellan Atlantens bägge sidor och fick en betydelsefull roll i industrialiseringsprocessen.⁸ Den amerikanske historikern och återvandringsexperten Mark Wyman har tagit upp betydelsen av återvändare inom den svenska järnindustrin.⁹ Ett antal historiker och författare, t.ex. Mats Fridlund, Torsten Gårdlund, Hans Lindblad, Lars O. Olsson och Rolf Torsten-

dahl har lyft fram återinvandringens och de amerikanska impulsernas betydelse för den industriella utvecklingen i Sverige.¹⁰ I Norge har Even Lange, Sigmund Skard och Fritz Hodne dragit likartade slutsatser.¹¹ Allt detta gör ingenjörerna till en intressant grupp att studera inom emigrationshistoria och svensk-amerikansk historia såväl som teknikhistoria.

Ingenjörerna som emigranter

I en rikstäckande undersökning har jag använt mig av en kohort om 707 ingenjörer som någon gång under perioden 1890–1915 tog examen från en av de ovan nämnda tekniska skolorna och därefter emigrerade temporärt eller permanent till Nordamerika. De har följts fram till slutåret för matriklarna och i Chalmers fall fram till 1940 genom de årliga ingenjörskatalogerna. Observera att slutåren kan påverka de tal som anges och att återvandring såväl som ny emigration kan ha ägt rum efter dessa. Totalt kom 473 (66,9 %) ingenjörer att någon gång arbeta i Sverige efter att ha varit i Nordamerika. Av dessa återvände 353 (49,9 %) efter att ha lämnat Sverige endast en gång, 72 av dem kom tillbaka till Sverige, emigrerade igen för att till slut bosätta sig i Sverige (9,8 %), medan 48 av dem kom tillbaka och emigrerade igen för att slutligen bosätta sig utomlands (14,7 %). De ingenjörer som emigrerade och inte återkom var 234 (33,1 %).¹²

De utbildade svenska ingenjörerna utgjorde en speciell utvandrargrupp också sett ur andra aspekter än återvandringen; liksom sina norska kollegor bosatte de sig ofta i större metropoler som New York, Chicago, Pittsburgh och Philadelphia och i industriorter som exempelvis Schenectady i de mellersta delarna av delstaten New York,¹³ hemstad för världens största och ett av de mest avancerade elektro-tekniska företagen, General Electric (GE).¹⁴ En klassisk svenskbygd som Minnesota var däremot ingen vanlig destination för ingenjörerna.¹⁵

De norrlandsfödda ingenjörerna

Av de 707 ingenjörerna var 63 födda i norrlandslänen (8,9 %) och mer än hälften (36 eller 57,1 %) av dessa kom från Gävleborgs län.¹⁶ Det finns ett klart samband med avståndet till utbildningsanstalterna. De flesta av dessa norrlänningar var civilingenjörer (52 eller 82,5 %) och utbildade vid KTH (34 eller 54,0 %).¹⁷

Norrlands del av den samlade svenska emigrationen åren 1875 till 1913 var 12,1 %, så norrländska ingenjörer kan vid en första anblick verka vara mindre benägna att emigrera till Amerika än norrlänningar i stort. Detta resultat kan emellertid först och främst kopplas till det befintliga källmaterialet. Hade matriklar från de övriga tekniska elementarskolorna funnits och därmed inkluderat exempelvis Härnösands tekniska läroverk så hade antalet norrlänningar bland ingenjörerna sannolikt varit högre, liksom att vi sannolikt funnit en jämnare fördelning på länsnivå såväl som mellan civilingenjörer och ingenjörer från elementarskolorna.

Norrländska ingenjörer i väst och syd

Av de 63 emigrerande norrländska ingenjörerna kom 22 (34,9 %) aldrig att flytta tillbaka till Sverige. Andelen permanent emigrerade civilingenjörer var lägre jämfört med den samlade norrländska emigrantpopulationen (15 eller 68,1 %). Denna underrepresentation av kvarstannande civilingenjörer kan noteras också för hela ingenjörgruppen.¹⁸ Det är möjligt att den högre ingenjörsutbildningen värderades mer bland potentiella svenska arbetsgivare, medan denna svenska klassificering ägde liten relevans i USA och andra länder. Vårt att notera är att bland de 15 permanent emigrerade norrländska civilingenjörerna var åtta utbildade vid Chalmers, vilket innebär att nästan hälften av

de emigrerande norrländska chalmeristerna stannade utomlands. Chalmeristerna tycks ha varit mer benägna att stanna i Amerika, något som Sten Carlsson också noterar och som jag likaledes fann i min rikstäckande undersökning.¹⁹

Av dem som stannade i Amerika kan nämnas gävlebon Wilhelm Forsström och ljusdalingen Joakim Weidling som båda blev ritkontorschefer i USA, sundsvallsborna Sten Thomte och Gustaf Sundberg, den först nämnde blev chefskonstruktör och den andre startade ett eget laboratorium i Mexiko. Jämten Ernst Berg är också värd att nämna, han blev professor och dekanus i elektronik vid universitetet i Schenectady²⁰

Av 41 (65,1 %) norrlänningar som återvände kom 28 att vara verksamma i andra delar av landet, de flesta av dem i och omkring Stockholm. Vi kan t.ex. nämna elektroingenjören Emil Rydbeck från Sundsvall som blev verkställande direktör i Stockholm och västerbottningen Ragnar Lindgren som startade en firma för armerad betong i huvudstaden. Brynolf Lundqvist från Härnösand blev fabrikschef i Örebro och senare också överingenjör i Norge och gästriken Elov Engleson blev överingenjör och teknisk direktör för Karlstads Mekaniska Verkstad och var som sådan med om att leverera världens då största vattenturbin, något som gav honom IVA:s guldmedalj.²¹

Återinvandrade ingenjörer i Norrland

Geografisk spridning

Det finns fler exempel på norrländska ingenjörer som stannade i Amerika eller återkom och var verksamma i andra delar av Sverige, men jag tänker i denna artikel lägga tyngdpunkten på ingenjörer som arbetade i Norrland. Den förlust vår landsdel gjorde i och med att endast en dryg femtedel av de emigrerande

norrlandsfödda ingenjörerna kom tillbaka för att arbeta här kompenserades av en inflyttning av ingenjörer födda i Svealand och Götaland med erfarenhet från Amerika. Totalt kom 64 av de 473 återinvandrade ingenjörerna att någon gång arbeta i Norrland (13,5 %) och följaktligen hade 51 av dessa sitt ursprung söder om Gästrikland. 30 ingenjörer stannade i Norrland "för gott" (46,9 %); 10 (76,9 %) norrlänningar och 20 (39,2 %) "sörlänningar".

Gävleborgs län dominerade bland norrlandslänen och 33 (51,6 %) av de 64 ingenjörerna var någon gång verksamma där. Sju av dessa var gävleborgare från födseln (21,2 %) och lika stor var andelen stockholmare. Länet lockade också återinvandrade ingenjörer med ursprung i Göteborg, Västergötland och Dalarna. På andra plats bland länen kom Västernorrland; 15 (23,4 %) av ingenjörerna var vid något tillfälle verksamma i Medelpad eller Ångermanland. Av dessa stannade sex ingenjörer kvar i länet. Ingen av de 15 ingenjörerna var född i länet. Tre av ingenjörerna var stockholmare och lika många var östgötar och värmlänningar. Tre ingenjörer kom från angränsande norrlandslän och av de resterande var en smålänning, en västmanlänning och en dalkarl. I Sveriges nordligaste län, Norrbotten, arbetade 12 (18,8 %) återinvandrade ingenjörer någon gång. Av dessa var endast en norrbottning från födseln och en var ångermanlänning. De söderifrån var spridda över länen i Götaland och Svealand.

Gävleborg, Västernorrland och Norrbotten var skogslän med hög industrialiseringsgrad. De två övriga norrlandslänen, Västerbotten och Jämtland, var lågt industrialiserade och tillhörde följaktligen inte de regioner som drog till sig återinvandrade ingenjörer i någon högre utsträckning. Sex (9,4 %) ingenjörer med erfarenhet från Amerika arbetade någon gång i Västerbotten. Två kom från Dalarna, två var stockholmare, en västgöte och en smålänning. Länet skiljer sig från de övriga genom sin höga kvarboendegrad. Fem av sex ingenjörer

stannade i kvar Västerbotten. Jämtland var bland de regioner i Sverige som lockade minst återinvandrade ingenjörer. Endast tre (4,7 %) av dem som någon gång arbetade i Norrland sökte sig till Jämtland och av alla svenska län var det endast Kronoberg och Gotland som lockade färre. En av dessa ingenjörer var jämte, en var östgöte och en stockholmare och av dem var det faktiskt den sistnämnde som stannade i länet.

Ingenjörer i städernas tjänst

Schweiziska och amerikanska erfarenheter i Sundsvall

I kuststäderna fanns en öppenhet mot influenser utifrån. Ett exempel på detta är Gävles kontinentalt inspirerade medelklass, som efter stadsbranden 1869 och med Paris som förebild, byggde upp den stad som också hade varit utresehamn för dem som deltog i den första större utvandringsvågen från Sverige på 1840-talet.²² Också i Sundsvall fanns en sådan öppenhet och ett exempel på detta är göteborgaren och stadsingenjören Karl Aberstén. Han hade studerat i Schweiz och kom att bli en av trästadens högst betalda kommunala befattningshavare. Aberstén reste 1915 till världsutställningen i San Francisco. I resan ingick också studier av hamnanläggningar.²³ Vi kan alltså se att städerna gärna anställde ingenjörer med amerikanska erfarenheter men även med erfarenheter från andra länder som exempelvis Tyskland och Schweiz.

Dubbel-Rudolf med tredubbla erfarenheter

En västgöte som under en kort tid var verksam i Hudiksvall hade erfarenheter från alla tre ovan nämnda länder och bar det något lustiga namnet Karl Rudolf Rudolf. Till detta skall dock tilläggas att den tillförordnade byggnadschefens tilltalsnamn var Karl och inte Rudolf och att denne Rudolf tog examen som

väg- och vattenbyggare vid Chalmers 1901. Efter detta reste Karl Rudolf som student till Schweiz och arbetade sedan för byggfirmor i New York och Berlin innan han återvände till Sverige.²⁴

El- och vattenkraft

Björkstadens bäst betalda befattningshavare

”Karlarna” Aberstén och Rudolf kom båda att lämna Norrland innan den yrkesverksamma tiden var slut, men flera andra stannade och verkade här till pension eller död. Bland dessa var kraftverkscheferna i fyra städer längs norrlandskusten. Umeås ”kraftkarl” från 1918 och framåt var ingen Karl, utan en Robert. Fredriksson var hans efternamn och han var född 1884 i västgötska Vårgårda, tog examen vid Chalmers 1909 och reste efter en kortare anställning vid elverket i Göteborg till USA. Fredriksson var anställd hos GE i Lynn, Edisonföretagen i New York samt hos Westinghouse Electric i Pittsburgh. Efter hemkomsten 1915 var han under tre år driftschefsassistent vid kraftstationen i Porjus.²⁵ Fredriksson skriver själv i elektricitetsverkets jubileumsbok från 1929: ”Undertecknad tillträdde befattningen som chef för Umeå stads elektricitetsverk hösten 1918 och detta under allt annat än ljusa förhoppningar för framtiden”.²⁶ Kraftbehovet hade stegrats under krigsåren, men motsvarande ökning av krafttillgången hade inte skett och Fredrikssons första åtgärd blev att undersöka vilka möjligheter som fanns. Han utförde bl.a. om- och tillbyggnader av Klabböle kraftverk samt lade om stadens distributionsnät från luftledning till jordkabelnät.²⁷ Fredrikssons arbete i Umeå var uppenbarligen till belåtenhet. Under 1920-talet var han en av stadens bäst betalda befattningshavare och 22 år efter ankomsten innehade han fortfarande samma tjänst i Björkarnas stad.²⁸

Erfaren och viljestark kraftverkschef i Skellefteå

Kollegan i Skellefteå från och med 1927 var stockholmare och hette Thor Björnbom. Han var född 1882, tog elektroteknisk examen vid KTH 1904 och var under sex år anställd hos Luth & Rosén innan han emigrerade 1910. Björnbom arbetade för Edison i New York och för ett elektronikföretag i Boston, innan han återkom till Sverige två år senare. Han verkade – med undantag för ett mycket kort mellanspel i Malmö – i Stockholm fram till 1927.²⁹ När Skellefteås elverk omorganiserades 1927 beslöts att en överingenjör skulle anställas. I befattningsbeskrivningen stod att läsa att "sökanden skall hava avlagt svensk högskoleexamen inom det elektrotekniska facket och därjämte äga praktisk erfarenhet inom samma fack".³⁰ Det kan ha varit en avgörande skillnad att Björnboms främste konkurrent, den norrbottniska civilingenjören Ruben Gårding, saknade de internationella erfarenheter som Björnbom besatt.³¹ Under 1930-talet ökade industriernas behov av energi och Skellefteås kraftverk hade ett expansionsbehov. Björnbom föreslog att den egna anläggningen i Finnfors skulle utrustas med en ny generator och utvidgas istället för att mer kraft skulle inhandlas från Porjus. Finnfors gav staden ett betydande tillskott av energi och när Björnbom pensionerades 1950 kunde han se tillbaka på en period med tiofaldigad energiomsättning och investeringar på 50 miljoner i kraftsverksrörelsen. Skellefteå hade utvecklat en unik modell för kraftverksverksamheten och skapade inget separat bolag. Kraftverksstyrelsen hade ungefär samma befogenheter som en bolagsstyrelse och stadsfullmäktige fungerade i kraftverksfrågor ungefär på samma sätt som en bolagsstämma. Dagens goda ekonomi i Skellefteå torde delvis kunna förklaras av denna framsynta aktivitet. Björnbom var själv en viljestark person och ville inte gå i pension när han uppnått den "rätta" åldern utan gick tre år över tiden. Det passade sig inte heller att hans efterträdare fick börja hos honom som assistent.³²

Luleås Bergman och Gävles Forsman

Förflyttar vi oss ytterligare lite norrut hittar vi en tredje ingenjör med en liknande karriär. Rudolf Bergman var 23 år när han 1903 tog elektroingenjörsexamen vid KTH och efter kortare anställningar inom elektroindustrin i Malmö, Göteborg och hos ASEA i Västerås spenderade han åren 1906–1907 vid GE:s fabriker och huvudkontor i Schenectady. Efter hemkomsten arbetade han i Stockholm innan han 1908 återvände till hemstaden Luleå och blev chef för elverket. Bergman blev 1909 medlem i en femman-nakommitté som skulle redovisa resultat och 1912 ledde det till att ett 20-årigt avtal tecknades med kraftstationen i Sikfors.³³ Rudolf Bergman byggde 1912–1913 om Luleås elverk från ångdrift till elektrisk drift och övergick 1915 till att bli konsulterande elektroingenjör. Under det sena 1910-talet genomförde Rudolf flera landsbygdselektrificeringar samt lät uppföra mindre vattenkraftverk och ledningsnät. Han verkade också under en tid som Brandförsäkringsbolagens besiktningsman av elektriska anläggningar och som yrkesinspektör för hissar och kranar.³⁴ Vi ska kort också nämna att Gävles elverks- och spårvagnschef 1906–1928, Fritz Forsman, hade erfarenheter som liknar framförallt Bergmans. Han kom från staden och fick tjänsten efter en kort sejour i Schenectady och efter anställning hos ASEA.³⁵

Porjus – symbol för utvecklingsnationalism och framtidstro

Kopplingen mellan ASEA och GE har beskrivits av Mats Fridlund, Jan Glete och Hans Lindblad. GE var det största och mest avancerade företaget inom elindustrin och många svenska ingenjörer sökte sig dit och även till Westinghouse i Pittsburgh.³⁶ Jan Glete skriver i sin jubileumsbok om ASEA:

För svensk elektroindustri fick den amerikanska betydelse genom att åtskilliga yngre svenska ingenjörer sökte

sig dit för att vinna erfarenhet av nya konstruktioner, ny produktionsteknik och amerikanska metoder för företagsledning.³⁷

Kopplingen till den amerikanska elektroindustrin och speciellt till GE är också tydlig, när det gäller de ingenjörer som arbetade i nordligaste Norrland. Ingenjörer med erfarenheter från Amerika passade in i den nya form av nationalism som växt fram i Sverige från 1890-talet, en "utvecklingnationalism" som bl.a. gick ut på att modernisera vårt land med hjälp av hemvändande svenskamerikaner och amerikanska förebilder.³⁸ Mats Fridlund har i sin avhandling om samarbetet mellan Statens Vattenfallsverk och ASEA om den svenska elkraftsutvecklingen beskrivit detta samarbete som en anda som "har funnits på det industriella området i form av långvariga samarbeten mellan statliga ämbetsverk och privata storföretag – mellan 'staten och kapitalet' om man så vill".³⁹ Detta var en del av utvecklingsnationalismen och en annan var tron på Norrland som ett industriellt "Framtidsland". I detta framtidsland låg järnmalmgruvorna vars export blev allt viktigare för Sverige. Detta krävde en elektrificering av Riksgränsbanan från Kiruna till exporthamnen i norska Narvik, något som i sin tur krävde byggandet av ett kraftverk. I denna sammanlänkande process avtecknar sig ett nätverk av fyra företag: statliga SJ och Vattenfall, halvstatliga LKAB och privata ASEA. Det går kanske att säga att "staten och kapitalet" satt i samma båt i Malmfälten och därför var det nödvändigt att stiga fram sida vid sida och hjälpas åt. Ingenjörer med erfarenhet från Amerika blev viktiga i processen.

Kraftstationen som skulle ge elektriciteten till Malmbanan stod färdig i Porjus utanför Gällivare 1915. SJ hade tänkt sig att bygga ut ett vattenfall i Torne älv, men när Vattenfallsverkets direktör Vilhelm Hansen fick reda på detta hösten 1908 försökte han övertyga regeringen om att utreda möjligheterna

till ett mycket större vattenkraftprojekt i övre Norrland. Hansén, som enligt Fridlund var påverkad av idéerna om framtidslandet, såg en möjlighet att skapa ett stort utbud av elkraft som möjliggjorde satsningar på framtidsinriktade svenska industrier. Inför riksdagsbeslutet om järnvägs elektrificeringen kom SJ:s och Vattenfalls förslag att ställas mot varandra. Både regering och riksdag gick på Hanséns linje, vilket innebar en kapacitet som var mer än 18 gånger större än SJ-förslaget.⁴⁰ Vid invigningen höll civilminister Axel von Sydow ett tal, i vilket han anknöt till utvecklingsnationalismen och ideologin om Norrland som framtidslandet.

Vi står inför fullbordandet av ett mäktigt storverk, som mitt ute i ödemarken reser sig såsom ett ståtligt monument för svensk företagsamhet, åt svenskt ingenjörssnille, åt svensk dådkraft. Det står även här som ett påtagligt bevis för att en av de storvulna drömmar som drömts om Norrlands framtid blivit en levande verklighet.⁴¹

Att återinvandrade svensk-amerikaners erfarenheter togs tillvara i Porjus visas av att såväl den förste driftschefen som hans assistent var ingenjörer med erfarenheter från USA. Den senare var den redan tidigare nämnde Robert Fredriksson, som senare blev elverkschef i Umeå. Han stannade tre år, 1915–1918. En längre sejour gjorde emellertid Fredrikssons överordnade, dalkarlen Gunnar Dahlbäck. Han tog elektrisk examen vid KTH som 22-åring 1908 och reste till Schenectady året därpå. Han var konstruktör vid GE till 1910 då han flyttade till Kanada. Efter hemkomsten 1912 blev Dahlbäck maskiningenjör och montagekontrollant vid byggandet av Porjus och efter invigningen 1915 blev han driftschef fram till 1927.⁴² Teknikhistorikern Staffan Hansson skriver i sin bok om Porjus, att Dahlbäck kom direkt från en anställning som montagekontrollant vid Shawinigan Falls, det vattenkraftverk som

Wilhelm Hansen tillsammans med kollegan Gösta Malm, som från 1917 var landshövding i Norrbotten,⁴³ hade blivit oerhört fascinerade av vid ett besök 1906.⁴⁴ Malm beskrev samhället som ett Klondyke, ett samhälle ute i "urskogen" som det gick fort att bygga upp.⁴⁵ Hansson skriver, att Hansen och Malm redan hade sett "sitt Porjus" under besöket vid Shawinigan Falls och att de i Porjus fick "sitt eget Shawinigan Falls".⁴⁶ Med dessa intryck i bagaget blev det naturligt för Vattenfallscheferna att anställa en ingenjör med erfarenheter från vad som kan tänkas ha varit förebilden för Porjus. Men Shawinigan hade ändå en storstad som Montreal på bara 14 mils avstånd. Drömmen om att exploatera och göra otillgängliga trakter till "Framtidsland" förverkligades därför i än högre utsträckning i Porjus.⁴⁷

Medverkan i Malmbanans modernisering

Malmbanan kom att bli den första bandelen i Sverige som SJ elektrifierade i syfte att öka kapaciteten och minska kostnaderna.⁴⁸ Ingenjörer som arbetat i USA var betydelsefulla i denna process och likt Dahlbäck och Fredrikson hade de vistats vid GE.⁴⁹ Bohuslänningen Gustaf Lundholm och stockholmare Julius Körner var elektroingenjörer med examen från KTH, båda från år 1902. Lundholm reste till Amerika året efter och fram till 1907 arbetade han företrädesvis inom den elektriska industrin i delstaterna New York och New Jersey. De sista fem åren i USA var han konstruktör av elektriska lokomotiv i Schenectady. När han kom hem 1912 anställdes han av ASEA och i detta företags tjänst verkade han som arbetsledare vid Riksgränsbanan under åren 1914–1915.⁵⁰ Körner var född 1880 och tog examen 1902. Han fick anställning vid ASEA:s provningsavdelning i Västerås och reste till Schenectady 1906. Efter hemkomsten året efter kom han åter till ASEA och var under en tid föreståndare för Riksgränsbanans elektrificeringsbyrå.⁵¹

Kramforsbolagens kraftstation kopplade in Carl-Erik

Östgöten Carl-Erik Nilsson var född 1885 och tog mekanisk examen vid KTH 1907. Nilsson hade erfarenheter från arbete i Frankrike samt från de Lavals ångturbinstillverkning i Philadelphiaförorten Trenton och från GE i Lynn när han 1913 återkom till Sverige efter en fyraårig utlandsvistelse. Han arbetade som ingenjör vid STAL i Finspång och vid Mekaniska Prövningsanstalten i Stockholm, innan han kom till Kramfors 1917. Under tre år var Nilsson kraft- och värmeingenjör för cellulosa-fabrikerna i Kramfors, Frånö, Svanö och Nensjö.⁵² Under den tid Nilsson var verksam i Kramfors, etablerade företaget en egen kraftstation i Edsele och kopparlinan som förband kraftstationen med Kramfors inköptes från Amerika. De Lavals ångturbiner användes i fabriken i Kramfors.⁵³

Från General Electric till Gideå

I trakterna runt Örnsköldsvik hittar vi ytterligare en ingenjör med erfarenheter från Amerika och han var involverad i pappersindustrin och vattenkraften. Sågverksarbetarsonen Edwin Adner kom från det närbelägna Nordmaling på den västerbottenska sidan av länsgränsen. Han tog elektrisk examen från KTH som 22-åring 1909 och reste sedan till Nordamerika, där han arbetade för GE och för två kraftbolag vid Niagarafallen. Efter en kort tid som student vid den tekniska högskolan i tyska Aachen kom han 1913 till Gideå, där han blev chef för brukets vattenkraftsanläggningar. Han blev senare överingenjör vid Mo och Domsjöes anläggningar runt Örnsköldsvik och var likaledes ledamot av kommunstyrelsen i Själevad samt senare också i Svenska vattenkraftföreningen. Dessa positioner hade han ännu 1937.⁵⁴

Grubrytning och gruvindustri

Från Minnesota, Michigan och Montana till Malmfälten

Processen med utbyggnaden av Porjus och elektrifieringen av Malmbanan var i slutändan alltså betingad av den ökande järnmalmsexporten. Ekonomhistorikern Ulf Eriksson skriver, att det tidiga 1900-talets produktionsexpansion vid gruvorna i Kiruna och Gällivare var en av huvudanledningarna till att Sverige före första världskriget kom att bli en betydande exportör av järnmalm. Runt 1910 hade övergången från handborrning till maskinborrning avslutats i Kiruna och i denna process hade amerikanska experter varit inblandade. I takt med att 1900-talet gjorde sitt inträde ökade mekaniseringen inom borrning, lyft och transporter.⁵⁵ En återinvandrad ingenjör som gjorde karriär i denna miljö var bergsingenjören Georg Fagerberg från Uppsala. Han var född 1880 och tog examen vid KTH 1903. Innan han begav sig till USA 1906 arbetade han inom gruvnäringen i Bergslagen. Under vistelsen i väster var Georg verksam som ingenjör vid gruvföretag i några av USA:s gruvdistrikt: i de norra delarna av delstaten New York, på "Mesabi Iron Range" i norra Minnesota, i norra Michigan samt i Montana. Efter hemkomsten 1908 kom Georg till Malmfälten och han skulle komma att stanna där fram till 1945. Efter att ha utfört geologiska undersökningar vid gruvan i Malmberget blev Fagerberg 1909 biträdande ingenjör vid LKAB i Kiruna och sedermera ingenjör och förste ingenjör. I mitten av 1930-talet avancerade han till disponent för LKAB:s förvaltning i Malmberget och Kiruna. Han var också ledamot av skolstyrelserna i Gällivare och Malmberget samt ledamot av kommunalstyrelsen. Under många år var han också ordförande i Gällivare Malmfältarbetares sjuk- och begravningskassa samt medlem av lokalstyret för LKAB:s arbetares centralsjukkassa.⁵⁶

Fagerbergs långa karriär bör ha satt sina spår i Malmfälten.

En betydligt kortare "visit" i vårt lands nordligaste nejder gjorde bohuslänningen Bror Ullman. Han tog mekanisk examen vid KTH som 23-åring 1906 och arbetade fyra år för LKAB med början 1908 efter att kommit tillbaka från två år vid Carnegie Steel i Pittsburgh.⁵⁷ Inte heller hallänningen Allan Jobson tillbringade någon längre tid i Malmfälten. Han tog examen som bergsingenjör 1905 och reste till USA två år senare för att arbeta som gruvingenjör vid Lyon Mountains i de norra delarna av delstaten New York. Efter återkomsten till Europa arbetade han i Belgien och för ett gruvbolag i Spanien, innan han kom till Norrbotten 1913. I tre år var han gruvföreståndare vid AB Kallaxö-Högheden i Luleå och till Malmfälten kom han som gruvmätare 1916 och stannade i två år.⁵⁸

"Amerikansk" optimism och effektivitet i Västerbotten?

I trakterna runt Skellefteälven i norra Västerbotten började letandet efter malm 1918 och det är i mycket beundrande ordalag som Torsten Althin beskriver de ledande männen i sitt häfte om Bolidenföretaget. Den snabba utvecklingen av skelleftefältet och arbetstakten saknar motstycke i den svenska industriella historien. De malmer som hittades var för vårt land mycket ovanliga och krävde nya arbetsmetoder för att de skulle kunna utvinnas på ett ekonomiskt hållbart sätt. Att svensk bergsvetenskap lyckades bemästra dessa problem var en stor triumf.⁵⁹ Althin skriver:

Den drivande kraften till allt detta arbete har varit viljan hos några framsynta män, som trott på Norrlands möjligheter och som ställt erforderligt kapital till förfogande under de svåra begynnelseåren till dess att företaget med egna vinster kunde fortsätta såväl finansiering som utvidgningar och fabrikationstekniska framsteg som också förbättringar av de sociala förhållandena för de an-

ställda. Bergsbruket har åter en gång i vårt land brutit bygd i den forna ödemarken.⁶⁰

En av dem som trodde på möjligheterna var stockholmare och bergsingenjören Oscar Falkman, född 1877 och med examen från KTH år 1900.⁶¹ Karl Fahlgren nämner i sin bok om Skellefteås historia Falkman bland de tre män som varit betydelsefulla för starten och utvecklingen av den västerbottniska gruvdriften:

Ingenjör Falkman var som verkställande direktör i Centralgruppens Emissionsaktiebolag den sakkunnige initiativtagaren till det målmedvetna sökandet efter nya malmfyndigheter. När Skellefteå Gruvaktiebolag bildades, blev han också detta företags verkställande direktör och övertog motsvarande post i Bolidens Gruvaktiebolag vid dess tillkomst.⁶²

Efter att ha arbetat i fyra år i Söderfors och Ludvika efter examen reste Falkman 1904 till USA och arbetade för stål-kungen Andrew Carnegies företag i Pittsburgh. Han återkom till Sverige 1906 och arbetade i Stockholm, Trollhättan och Ludvika innan han 1915 kom till Skellefteå.⁶³ Kanske förde han med sig kunskaper som kunde användas, när gruvdriften började i trakterna runt Skellefteå och kanske påverkades han också av den amerikanska "allt går"-andan, när han trodde på det svåra företaget att leta malm vid skelleftefältet.

Sedan gruvbrytningen kommit igång 1926 började Boliden undersöka möjligheterna att utföra bearbetning av malmen i egna anläggningar. Detta var förbundet med en del problem, bl.a. hade malmen en komplicerad sammansättning och det fanns inga direkta förebilder att gå efter. Dock löstes problemen och 1928 började bygget av ett smältverk på ön Rönnskär utanför Skelleftehamn och vid midsommar 1930 ägde den för-

sta tappningen av koppar rum. Därefter utvidgades och kompletterades anläggningen undan för undan, bl.a. med ett elektrolytverk och ädelmetallverk.⁶⁴ Det gick fort och effektivt och Althin beskriver Rönnskär som enastående och någonting som föregått den egentliga stordriften:

Knappast ha laboratorieexperimenten lyckats förrän fabriksbyggnaderna uppförts på en mark, som kort dessförinnan genom slaggutfyllning vunnits ur havet, och fabrikationen kommit. Under pionjärtiden stod överingenjör Paul Palén som platschef i Rönnskär.⁶⁵

Den i ovanstående citat nämnde Palén var född 1881 i Garpenberg i Dalarna. Han tog bergsingenjörsexamen vid KTH 1904 och reste året efter till USA. Palén stannade "over there" i sju år och arbetade vid ett förädlingsföretag utanför New York, som förman, kemist och provningsingenjör vid en silvergruva i Montana, men framförallt vid koppargruvorna i Globe, Arizona. Han började som kemist, men avancerade 1910 till assisterande superintendent i smältverken. 1912 återvände han till Norden och efter en kort driftsledaranställning i Norge påbörjade han samma år sin första norrlandssejour och stannade fyra år på posten som chefskemist vid LKAB i Kiruna. Från 1916 följde tio år i Stockholm, bl.a. som verkställande direktör för ett cementföretag. 1926 styrde Palén åter kosan norrut och fick tjänst som överingenjör vid Skellefteå gruvaktiebolag. Fem år senare fick han samma position vid Boliden.⁶⁶ Althins beskrivning av stordrift och effektivitet tyder på amerikanska influenser och det vore intressant att närmare få veta vilka idéer Palén tog med sig från New York, Montana och från smältverket i Arizona till smältverket på Rönnskär.

Samma fundering kan gälla Sven Schwartz, en annan dal-karl på Rönnskär med amerikanska erfarenheter. Han var

född 1891 och efter examen som bergsingenjör vid KTH 1915 var han bl.a. anställd som biträdande gruvingenjör vid Stora Kopparberg i Falun. 1924 begav han sig till Baxter Springs i Kansas och arbetade under två år som ingenjör vid undersökningsarbetena där, innan han återvände till Sverige och blev gruvingenjör i Grängesberg. Två år senare emigrerade han igen och hans destination denna gång tillhörde inte de vanligaste. Schwartz reste till Madagaskar och var under fyra år chef för gruvavdelningen hos ett franskt företag. Efter återkomsten till Sverige var han under tre års tid direktör i Stockholm och med dessa erfarenheter i bagaget kom Schwartz 1936 till Rönnskär och blev vice verkställande direktör.⁶⁷

Stålintusti

Stålmän stärktes i Staternas stålstäder?

Gästrikland ligger geografiskt långt från de norr- och västerbottniska malmfälten men har det gemensamt med Norrbotten, att järnet har varit betydelsefullt för områdets utveckling.⁶⁸ Men Gästriklands järnbruk har förstås mer gemensamt med bruksmiljöerna i Dalarna, Västmanland och Norduppland. Många återinvandrade ingenjörer arbetade för bruken i och runt Bergslagen och många av dem tillbringade också en tid i Gästrikland. Nils Elfström, tidigare ingenjör vid Fagersta, skriver om vilken betydelse de som varit i USA och sedan återkommit hade haft för koncernen. De hade fått skolning i praktisk järnhantering och i hur amerikanerna löste problem med människor, maskiner, ugnar och stål.⁶⁹

Detta kan vara giltigt också för andra järnbruk och ett exempel är Sandvikens Järnverk, den med bred marginal mest frekventerade arbetsplatsen för de "amerikanska" ingenjörerna i Gävleborgs län och också det vanligast förekommande företaget inom järn- och stålindustrin; 10 av ingenjörerna arbe-

tade någon gång där. En infödd ingenjör som "kom hem" och arbetade vid järnverket i Sandviken var Ivar Magnusson. "Redan från ungdomsåren inriktades Ivar Magnussons levnadskall på ingenjörens och han hade en mycket grundlig och gedigen utbildning bakom sig, då han 1910 inträdde i järnverkets tjänst", skrev Sandvikens Tidning i dödsrunan efter det att Magnusson hastigt avlidit av hjärnhinneinflammation under en affärsresa i England 1936. Vid detta tillfälle hade 56 år gått sedan den augustidag då sonen till disponent Tord Magnusson och Elisabet Göransson sett dagens ljus för första gången. Magnusson tog examen vid Chalmers 1902 och fortsatte sedan sina studier vid bergsakademin i österrikiska Leoben. 1904 reste han till USA och arbetade tre år vid Midvale Steel i Philadelphia, två år vid Carnegie Steel i Pittsburgh och ett år i Youngstown, Ohio, innan han 1910 återkom till välbekanta gamla Sandviken, onekligen gediget utbildad och redo att ta sig an de uppgifter som järnverket hade i beredskap åt honom. Efter sex år "hemma" blev Ivar Magnusson chefsingenjör för kallvalsverket, en position han behöll fram till sin död 1936.⁷⁰ Under sin tid som chefsingenjör tog han aktivt del i arbetet att konstruera kallvalsverk och 1926 inköptes ett så kallat "clusterverk" från Amerika. Denna import var mycket framgångsrik och samma typ av kallvalsverk kom senare att tillverkas i Sandviken. Ivar Magnusson hade en betydelsefull roll i processen att göra kallvalsverket framgångsrikt.⁷¹

En annan chalmerist var Erik Esselius, född 1873 i Skövde. Han tog mekanisk examen 1893 och arbetade som ritare och konstruktör på olika platser i Amerika innan han 1901 avancerade till överingenjör för Carnegies anläggningar i Mingo, Pennsylvania. Han stannade i denna position i fem år innan han återvände till Sverige och anställdes som chefsingenjör för Sandvikens valsverk. 1918 blev han teknisk direktör för järnverket, en position han emellertid endast innehade i två år.⁷² I valsverket ersattes västgöten Esselius av östgöten Teofil

Lindblom som tagit examen som metallurg vid KTH 1908. Lindblom tillbringade åren 1910–1912 i USA och var anställd hos Carnegie Steel i Pittsburgh samt hos ett stålföretag i Portland på den amerikanska västkusten. Efter återkomsten kom han till Sandviken och sex år senare hade han alltså avancerat till chefsingenjör för valsverket och 1937 innehade han fortfarande chefsbefattningar vid järnverket.⁷³ Den tekniske direktören Lars Yngström skriver i sitt kapitel om järnverkets tekniska utveckling i jubileumsboken från 1937, att tillverkningen av ihåligt borrhåll kom igång 1907 efter den så kallade "mandrelprocessen", något som innebar att rören nedvalsades till slutlig dimension avpassad för borrhåll.⁷⁴ Det är troligt att Esselius deltog aktivt i denna process som kom igång året efter att han blivit chefsingenjör.

Det fanns ytterligare några ingenjörer och återvändare som var anställda vid Sandvikens Järnverk,⁷⁵ men deras karriärer där var korta och jag tänker därför inte gå närmare in på dem.⁷⁶ En person som dock kan nämnas är Ivar Dahlhjelm, född 1890 och "sandvikare av födsel och ohejdad vana, något som åren i Staterna inte kunnat rubba".⁷⁷ Han tog examen i Falun 1912 och arbetade i Iggesund och Trollhättan innan han reste till Chicago 1920 och arbetade där tio år som kemist. Kanske var det hans känsla för Sandviken som gjorde att han så aktivt tog del i de aktiviteter som Sandviksklubben i Chicago genomförde. Stålstadens emigranter tycks ha varit måna om att bevara kontakten med varandra i Amerika och klubben skilde sig från de flesta av Chicagos svenska provinsiella föreningar genom kopplingen till en specifik ort snarare än ett landskap.⁷⁸ Dahlhjelm var som ordförande mycket intresserad av att upprätthålla kontakten med hemstaden. Han återvände i början av 1930-talet och 1950 arbetade han alltså som kemist vid järnverket. Det är dock mest hans insatser på fritiden som gjorde honom känd i Sandviken. I Chicago blev han mycket intresserad av bowling och var en av de bästa

spelarna i den lagtävling som Klubben Sandviken anordnade mellan de medlemmar som bodde på nord- respektive sydsidan av "The Windy City". Efter hemkomsten bildade han en bowlingklubb som hette Järngänget, var under en tid ordförande i Gästriklands bowlingförbund och instiftade Chicagotrofén,⁷⁹ ett pris som än idag utdelas vid en årlig bowlingtävling i Sandviken.⁸⁰

Byggnadsindustri

Just som gjort för Justus Hjorth?

Om stockholmaren Justus Hjorth också blev sportintresserad under tiden i USA förtäljer inte historien. Det må vara hur som helst med det. Hjorth, född 1878 och med maskiningenjörsexamen vid KTH 1902, skulle i alla fall komma att bli en stor byggherre i södra Norrland. Han reste till USA 1904 och var anställd inom stålindustrin i Pennsylvania och New Jersey samt vid ett byggföretag i New York. Efter en tid i Stockholm och ett år i Finland blev Hjorth verkställande direktör för Byggnads AB Konstruktör i Gävle, en position han kvarstod i fram till pensioneringen 1952.⁸¹

Norrlands Kreuger & Toll?

En av Hjorts anställda såväl i Stockholm som i Gävle hette Anders Nisses, var dalkarl och hade utbildat sig till byggnadsingenjör vid den tekniska elementarskolan i Katrineholm. Under åren vid Skånska Cementgjuteriet lärde Nisses känna en västmanlänning vid namn Per Hallström. Hallström, född 1892, var av en ingenjörssläkt som sedan flera generationer var knuten till den mekaniska verkstaden i Köping, tog väg- och vattenbyggnadsexamen vid KTH 1915 och vistades i Amerika som konstruktör av armerad betong under åren 1920–1923.⁸² Samtidigt

arbetade Nisses på konstruktionskontoret i Gävle. Hans önskan var dock att deltaga i byggnadsproduktionen och när han fick vara med om att återuppbygga den nedbrunna kyrkan i Skutskär, fick han klart för sig att detta var hans levnadskall. Han funderade ofta själv på att resa till Amerika för att införskaffa erfarenheter av storskaligt byggande och långt driven rationalisering, men efter kontakter med gamle vännen Hallström som i brev förtalte att tiderna "over there" var dåliga och att han själv funderade på att återvända till Sverige, så blev resan västerut aldrig av. Istället förde det faktum att Konstruktör 1925 öppnade en filial i Sundsvall Nisses ytterligare en bit norrut och hans förvåning var stor när han helt ovetande om dennes närvaro i trästaden stötte på den nyligen hemkomne Per Hallström. Denne hade efter återkomsten åter blivit anställd av Skånska Cementgjuteriet och var också delägare i en ingenjörbyrå.⁸³ De vägar som skilts i 1910-talets Stockholm korsades alltså åter i 1920-talets Sundsvall och 1929 ledde detta till bildandet av Byggnads AB Hallström & Nisses.⁸⁴ Under åren fram till 1954 hade företaget byggt ett tusental hus, cirka 400 industribyggnader och ungefär 200 broar och kajanläggningar, företrädesvis i Norrland men också i Stockholm, Göteborg och så långt söderut som i Växjö.⁸⁵

Hallström hade alltså varit konstruktör av armerad betong i USA och det finns anledning fundera över dessa erfarenheters betydelse för företagets framgång. Så här skrivs i företagets jubileumsbok från 1955:

För ett nystartat företag inom en av näringslivets känsligaste sektorer utan större eget kapital och med en strängt åtstramad kreditmarknad, kunde det tyckas att sådant ekonomiskt oväder [depressionen på 30-talet/förf. anm] borde ha inneburit ett betydande avbräck. Att så inte blev fallet kan tillskrivas flera omständigheter – främst företagets egen uppbyggnad. Genom att dess

bägge grundare var specialister var och en på sitt område – den ene väg- och vattenbyggare, den andre husbyggare – fick företaget en bred bas. Det visade sig också, att Hallström & Nisses kunde motstå konjunktursvängningarna både nu och framledes.⁸⁶

Hans Lindblad har beskrivit en annan ingenjör som drog nytta av kunskaperna inom armerad betong efter återkomsten till Sverige, den mer kände Ivar Kreuger:

Det viktigaste han lärde sig i USA var den nya tekniken med armerad betong för byggnader och broar. Han fick efter hand allt större ansvar i företag som arbetade med detta. När han återvände till Sverige 1908 ville han dra nytta av sina specialkunskaper i armerad betong. Till sammans med Paul Toll grundade han byggnadsfirman Kreuger & Toll. Med de amerikanska metoderna växte företaget snabbt.⁸⁷

Kreuger var som framgår långt före Hallström, men det är ändå möjligt att vi i dennes och Nisses företag kan hitta ett parallellfall, ett norrländskt Kreuger & Toll om man så vill.

Varv och mekaniska verkstäder

Från Boston till Brynäs

Justus Hjorth var inte den ende återinvandrade ingenjören som nådde en hög position i Gävle. Staden hade långa traditioner av sjöfart och varvsindustri och en som arbetade där var göteborgaren Anton Ridell. Han tog skeppsbyggarexamen vid Chalmers som 22-åring 1899 och reste till Amerika tre år senare. Som många andra svenska skeppsbyggare arbetade han för Fore River Shipbuilding Company i bostonförorten Quincy. Efter hem-

komsten blev han varvsingenjör vid Lindholmen och stannade där i nio år, innan han fick arbete som överingenjör vid ett varv i norska Stavanger. När han 1919 återvände till Sverige bosatte han sig i Gävle och blev först disponent för Erik Brodins Varvs AB och från 1922 till 1931 var han verkställande direktör för Gävle Varvs- och Verkstads Nya AB.⁸⁸ Någon "frälsare" för varvsindustrin i Gävle blev emellertid vare sig Ridell eller hans kollegor i företagets styrelse under 1920-talet. Erik Brodins Varvs AB gjorde konkurs 1920, men varvsindustrins starka rötter i Gävle gjorde att det fanns känslomässiga skäl att försöka bevara stadens skeppsbyggartraditioner och medel och intresse insamlades för att köpa upp ett varv på Brynäs. Avsikten var att kombinera skeppsbygge med mekanisk industri. Företaget fick order, men det var uteslutande på annan produktion än fartyg och det skulle dröja ända till 1943, långt efter det att Ridell lämnat Gävle, innan ett fartyg återigen tillverkades i staden.⁸⁹

Kuggväxeluppfinnaren i Härnösand

Härnösand var liksom Gävle en stad med traditioner av sjöfart och tillhörande tillverkning. Härnösands Mekaniska Verkstad, eller AB Härnöverken som det sedermera kom att kallas, tillverkade båtar; det började med ångbåtar 1883 och runt sekelskiftet dominerade bogserbåtar och mudderverk.⁹⁰ En ingenjör som tillbringade en kort tid där var stockholmaren Albert Hector, född 1872. Han tog mekanisk examen vid KTH 1897 och reste sedan på ett år till varvet i Newport News. Efter hemkomsten kom han till Härnöverken, men stannade bara ett år och satte nog inga större spår.⁹¹ Men det kanske östgöten Wilhelm Ugglas gjorde. Massindustrin var verkstadens största kund. När den fick problem runt första världskriget lades produktionen om⁹² och det är i detta ljus vi ska se på Ugglas tid som överingenjör åren 1918–1922.⁹³ Vid krigsslutet började Härnöverken tillverka kuggväxlar och kuggväxelmotorer under ledning av Ugglas och

en annan ingenjör vid namn Gunnar Wallgren.⁹⁴ Ugglan hade avlagt elektroingenjörsexamen vid KTH 1906 och omedelbart rest till England, där han arbetat för Siemens i Stafford under ett år. Efter anställningar i Helsingborg och Stockholm reste han 1909 vidare till San Francisco. Han var under två år anställd som ingenjör vid Southern Pacific Company och efter hemkomsten blev han snabbt chef för den elektriska avdelningen vid Svenska Turbin AB Ljungström i Finspång och bedrev då ett utvecklingsarbete för att få fram kuggväxlar till propellrar.⁹⁵ Han stannade i den östgötska industriorten i sex år innan han begav sig till Härnösand. Under sin tid där var han också verkställande direktör för ett annat företag, Elektriska AB Turbo. Efter sejouren i Ångermanland blev Ugglan överingenjör vid Luth & Roséns och som sådan startade han tillverkning av kuggväxelmotorer och precisionskuggväxlar, en tillverkning som var byggd på egna uppfinningar.⁹⁶ Frågan är om hans idéer och uppfinningar också hade betydelse för Härnöverken.

Söderhamnsdisponenten och sågverksmaskinerna

Även i Söderhamn fanns en mekanisk verkstadsindustri som under en period tillverkade ångbåtar. Sedermera kom dock Söderhamns Nya Verkstads AB att bli inriktade på att tillverka maskiner för den närbelägna sågverksindustrin och när företaget 1917 uppgick i södertäljeföretaget Svenska Maskinverken AB inriktades all produktion på sågverksmaskiner.⁹⁷ En som var verksam inom denna produktion var maskiningenjören Arvid Carlsson, född i Berga i Västergötland 1876 och med examen från KTH 1901. Året efter reste han till USA och tillbringade fyra år "over there".⁹⁸ Carlsson är unik i det avseendet att det finns en anställningsansökan skriven av honom själv och ställd till J. & C. G. Bolinders Mekaniska Verkstads AB i Stockholm, ett företag som emellertid inte anställde honom. Han beskriver de olika anställningar han hade efter att han anlät till USA den 10

februari 1902; först var han ritare av snabbgående Corliss-maskiner vid ett företag i Elizabeth, New Jersey, sedan ritare av Compound-maskiner vid Buffalo Forge Company i Buffalo. Han arbetade sedan i maskinverkstaden vid Maryland Steel Company i Sparrows Point, i ett uppsättarverk vid Newport News Shipbuilding Company i virginastaden med samma namn och som rörtare på turbinmaskiner vid Bath Iron Works i Maine.⁹⁹ Han fick goda vitsord från de amerikanska företagen¹⁰⁰ och med detta i bagaget bör han ha varit väl rustad för en framgångsrik karriär hemma i Sverige. Han började som verkstadsingenjör vid Nya AB Atlas i Stockholm 1907, men flyttade efter två år till Söderhamn och fick samma position vid Söderhamns Nya Verkstads AB. Han stannade till 1911, men skulle fem år senare återkomma efter att ha varit anställd i Finspång och Trollhättan. 1917 blev han disponent i Söderhamn och stannade där fram till 1927 med undantag för ett kort mellanspel i Södertälje.¹⁰¹

Sågverk

Ingenjör, sågverksföreståndare och "klassisk" återvändare?

Det fanns alltså sågverk i närheten av Söderhamn och även inom denna industrigren arbetade några ingenjörer som varit i Amerika. Tedebrand visade i sin avhandling att 80 % av den generella återinvandringen gick till utvandringsförsamlingen.¹⁰² Min egen studie om återinvandring av ingenjörer i Chicago visade dock att yrkesgruppen inte följde detta mönster.¹⁰³ J.A. Svensson, chalmerist från Söderhamn, kom dock att återvända till hembygden och följde därmed kanske mer det "allmänna" mönstret än ingenjörernas. Han tog examen 1890 och arbetade vid Lindholmen i två år innan han reste över och stannade i sju år. Han var något av en "särpling" bland ingenjörerna när det gällde platserna han arbetade på i Nordamerika; Detroit, New

Orleans och Toronto. Efter hemkomsten 1899 blev han sågverksföreståndare i Askesta utanför Söderhamn samt trafikchef för Marma-Sandarne järnväg och förutom chefsarbetena var han också aktiv inom kommunalpolitiken i Söderala.¹⁰⁴

*Från Stockholm till Jämtland via Bergslagen och Pittsburgh
– en ovanlig återvändare*

Stockholmaren Elon David Forsslund var en annan återvändare inom sågverksindustrin och kanske lite av Svenssons motsats – i en tid då urbaniseringen ökade var han en stockholmare som slog sig ned i Jämtland och gjorde en återinvandring som gick mot den allmänna strömmen genom att inte bosätta sig i hemförsamlingen. Forsslund var född 1875 och tog examen vid bergsskolan i Falun år 1900. Efter tre år vid Österbybruk i Uppland reste Forsslund till Amerika och arbetade sex år inom stålindustrin i Pittsburgh och på en mindre ort som hette Burnham i Pennsylvania. När han återkommit till Sverige 1909 arbetade han för Bofors och för några bruk i Bergslagen som bokförare och kassör. Det dröjde till 1917 innan han skulle komma till Jämtland för första gången och bli förvaltare för Ocke ångsåg i närheten av Mörsil. Han återvände dock till Bergslagen efter två år och blev bruksförvaltare vid en masugn i Ljusnarsberg. Dock tycktes han trivas bra i Jämtland eftersom han senare flyttade tillbaka och fick samma tjänst vid sågverket i Trångsviken. Forsslund avled 1941 i Alanäset i Jämtland.¹⁰⁵

Massa- och pappersindustri

Sveriges största sulfittfabrik

Pappersmassaindustrins källa var liksom sågverkens skogen och denna industrigren var utbredd längs norrlandskusten, framförallt runt Sundsvall. Ett exempel är de fabriker som

byggdes på det gamla varvs- och sågverksområdet vid Klingerfjärden i Timrå. Wifstavarfs AB startades 1798 som ett skeppsvarv och ångsågen kom till i mitten av 1800-talet.¹⁰⁶ I början av 1900-talet föll konjunkturen och den nya ledningen fann det nödvändigt att bredda verksamheten om företaget skulle överleva. Det fanns virke i bolagets skogar som inte kunde sågas till timmer men som däremot skulle kunna fungera som råvara för en sulfatmassafabrik och denna kom att byggas under åren 1907–1908.¹⁰⁷ Den som planlade och ledde byggandet hette Wilhelm Sundblad och var brorson till den nye disponenten Knut Sundblad.¹⁰⁸ Wilhelm var född i Nås i Dalarna 1876 och tog mekanisk examen i Örebro 1895.¹⁰⁹ Innan han kom till Timrå hade han utbildats inom den amerikanska cellulosaindustrin och varit med om att bygga upp cellulosafabriker i Tyskland, Österrike och Storbritannien. Detta hade gjort honom förtrogen med större fabriker än de som fanns i Sverige och därför byggde han sulfatfabriken – och senare också sulfitfabriken i Fagervik – i sådana dimensioner att framtida moderniseringar och kapacitetsökningar kunde ske inom de befintliga fabriksbyggnaderna. När sulfitfabriken sattes igång 1912 var den störst i Sverige. Wilhelm Sundblad stannade i Wifstavarfs AB:s tjänst till 1935.¹¹⁰

Några ytterligare exempel från Västernorrland och Gävleborg

Kort ska här nämnas några andra ingenjörer verksamma inom massa- och pappersindustrin i Västernorrland och Gävleborg. Stockholmare Thorild Folin hade erfarenheter från pappersbruk i Frankrike och Kanada när han kom till Bergviks sulfitfabrik utanför Söderhamn 1917 och blev driftsingenjör och sedermera överingenjör.¹¹¹ Värmlänningen Bernhard Kihlgren hade arbetat i Berlin, Finland, Norge, New York, Ohio och som chefsingenjör vid ett pappersbruk i Wisconsin. Åren 1914–1918 var han disponent vid AB Svensk Papp i Sundsvall.¹¹² En annan värmlänning, Arvid Hålldén, hade varit i Worcester, i Portland,

Oregon och vid en sulfatfabrik i Port Alfred i Quebec i Kanada, innan han återkom 1920 och under en kort period verkade som byggnadsingenjör vid Dynäs AB utanför Kramfors. Han utvandrade tillfälligt till Tyskland 1929, blev teknisk expert för Voiths maskinfabrik i Würtemberg och stannade i fyra år.¹¹³ Det finns en intressant notering att göra med koppling till Hålldén. Samtidigt som han anlände till Dynäs hade företaget inköpt en pappersmaskin från just Voith och denna maskin ökade snabbt företagets produktion.¹¹⁴ Jan Ringström nämner inte Hålldén i sin jubileumsbok från 1998, men eftersom denne senare blev anställd av den tyska fabriken är det troligt att han arbetade med maskinen och det finns anledning att fundera över hur hans amerikanska erfarenheter togs tillvara.

Sammanfattning och slutord

Norrland fick del av det utbyte av ingenjörer som under sent 1800- och tidigt 1900-tal ägde rum mellan Atlantens bägge sidor. Vi kan konstatera, att trots att endast 13 av 63 emigrerande ingenjörer som var födda i Norrland återkom för att arbeta här, så fick vår landsdel kompensation genom att ingenjörer med erfarenheter från Amerika födda utanför Norrland flyttade in och lät landsdelen ta del av sina kunskaper.

Inom el- och vattenkraftsområdet kan vi se ett mönster, där flera av de ingenjörer som på olika sätt var verksamma inom kraftnäringen i Norrland – som kommunala elverkschefer, vid kraftverk som Porjus, vid elektrifieringen av Malmbanan och som kraftingenjörer vid massa- och pappersfabriker – hade erfarenheter från den amerikanska elektroindustrin och Gletes konstaterande om dennas betydelse för Sverige kan också appliceras regionalt på Norrland och kanske framförallt Norrbotten. Ett amerikanskt företag utkristalliserar sig som särskilt viktigt, General Electric. Inom det elektriska området nämns

totalt nio ingenjörer och åtta av dem hade varit anställda i Schenectady eller Lynn. Vi kan också se, att vattenkraftverk vid Shawiningan Falls i Kanada och Niagarafallen kan ha varit betydelsefulla förebilder, t.ex. vid utbyggnaden av Porjus och vid Mo och Domsjöns kraftstationer i Gideälven.

Vi kan också se, att återinvandrade ingenjörer spelade en betydelsefull roll i gruvfälten i Norrbotten och norra Västerbotten. Tre ingenjörer hade erfarenheter från gruvdistrikt i Mellanvästern eller sydvästra USA, medan en arbetat för Carnegie i USA:s största järn- och stålindustridistrikt. Gruvbrytningen, framförallt runt Skellefteå, var ett pionjärprojekt och troligt är att en man som Oscar Falkman hade med sig en sorts amerikansk optimism om projektets möjligheter. Alla dessa män hade höga positioner inom området och det finns skäl att tro, att deras internationella erfarenheter gjorde dem mer attraktiva för gruvföretagen i Norr- och Västerbotten.

Mark Wyman har konstaterat att återvändande ingenjörer var viktiga vid svenska järnverk och speciellt i valsverk och kallvalsverk. Några av de återinvandrade ingenjörerna vid Sandvikens Järnverk visar på detta mönster. De fick höga positioner i Sandviken och hade vistats i Pittsburgh och runt de amerikanska ståldistrikten i Pennsylvania och Ohio. Det är rimligt att tro, att erfarenheterna från Pennsylvania, Ohio och Oregon bidrog till framgångsrika ledarskap och nya idéer i valsverk och kallvalsverk.

Vi ser också att ingenjörer med erfarenheter från Amerika hade ledande roller i två av södra Norrlands mest kända byggföretag. I sundsvallsföretaget Hallström & Nisses kan vi kanske finna en norrländsk motsvarighet till Kreuger & Toll. Liksom Ivar Kreuger hade Hallström arbetade med armerad betong i USA och dessa erfarenheter bör ha bidragit till företagets framgång.

De amerikaerfarna ingenjörer som hade ledande positioner vid mekaniska verkstäder i Norrland var färre. Ett par stora

amerikanska skeppsvarv tycks ha varit kontaktytor för båttillverkning och också annan mekanisk industri i några norrlandsk kuststäder: Fore River i Quincy och varvet i Newport News i Virginia. Det fanns även andra företag vid vilka ingenjörerna hade haft enstaka anställningar och djupare kunskaper skulle krävas om t.ex. Southern Pacific i San Francisco för att dra slutsatser om detta företags inverkan på idéer kring tillverkning av kuggväxlar.

Med reservation för det faktum att denna studie endast inkluderar de ingenjörer som någon gång har varit i Nordamerika, tycks sågverken och pappersmassaindustrin ha varit influerade från fler håll än från andra sidan av Atlanten. Tre av ingenjörerna hade förutom i Nordamerika arbetat i ett eller flera europeiska länder, innan de kom till pappersmassaindustrin i södra Norrland. Kontakter med Tyskland och Frankrike verkar ha funnits. Dessa länder verkar ha utgjort viktiga inspirationskällor vid sidan av Nordamerika. Geografiskt tycks de nordamerikanska kopplingarna till en större del än inom andra industrigrenar ha varit inriktade mot Kanada och Mellanvästern som t.ex. Wisconsin, även om dessa ingenjörer också varit i tunga industridelstater som New York, Pennsylvania och Ohio.

För att återknytta till citatet från Svenska Dagbladet i början: de frågor vi bör ställa om utvandringen av välutbildade idag är om den enbart bör ses som ett problem eller om Sverige och svenska lokalsamhällen också kan dra nytta av att personer som reser ut senare återkommer och har med sig värdefulla kunskaper? I denna artikel har jag försökt att ge några exempel på hur kunskaper från andra sidan av Atlanten kan ha varit viktiga för det tidiga 1900-talets Norrland. Naturligtvis kan kunskaper också ha kommit till Sverige såväl som till Norrland från andra håll och på andra sätt än via personer som återvänt från andra länder. Inflödet av kunskaper är en process som har fortgått över tid och alltjämt fortgår. Idag

kommer exempelvis impulser till vårt land och våra skilda hembygder genom invandringen. Det är viktigt, att vi visar öppenhet såväl nationellt som regionalt för värdefulla impulser. Vi bör också diskutera vad vi kan göra för att få personer att återvända som ursprungligen kommer från landet eller trakten och som besitter värdefulla kunskaper. På samma sätt bör vi vara öppna för impulser som kommer in genom ny invandring, nyinflyttning eller på andra sätt. Sett ur ett svenskt perspektiv kan sådana impulser bidra till att vårt land behåller och stärker sin ställning som en framstående kunskapsnation. Sett ur ett norrländskt perspektiv är kanske processen ännu viktigare. Under år 2000 ökade endast tre kommuner i Norrland sitt befolkningsunderlag: universitets- och högskoleorterna Gävle, Umeå och Luleå. Öppenheten mot kunskaper utifrån kan därför vara extra viktig och på sikt bidra till att vår landsdel kan vända utflyttningstrenden.

Noter

- 1 "Hjärnflykt eller sänkta skatter" i *Svenska Dagbladet*, 2001-01-19.
- 2 Se diskussion bl.a. i Lindblad, Hans: "Impulser som förändrade Sverige" i Henricson, Ingvar och Hans Lindblad: *Tur och retur Amerika. Utvandrare som förändrade Sverige*. Stockholm 1995, s. 99-272.
- 3 Bodman, Gösta: *Chalmers Tekniska Institut. Matrikel 1829-1929*. Göteborg 1929; Forsberg, Emil: *Porträttgalleri och medlemsförteckning över Tekniska föreningen i Örebro 1925*. Örebro 1925; Indebetou, Govert: *Bergsskolans i Falun lärare och elever 1871-1930*. Filipstad 1949; Indebetou, Govert: *Bergsskolans i Filipstad elever 1870-1930*. Stockholm 1931; Indebetou, Govert och E. Hylander: *Svenska Teknologföreningen 1861-1936*, 2 volymer, Stockholm 1937; *Malmö Teknologförbund. Minnesalbum utgivet i anledning av Malmö Tekniska Läroverks 75-åriga verksamhet 1853-1928*. Malmö 1929.
- 4 Carlsson, Sten: "Swedish Engineers in Chicago" i Anderson, Philip J och Dag Blanck: *Swedish-American Life in Chicago. Cultural and Urban Aspects of an Immigrant People, 1850-1930*. Uppsala 1991, s. 182.

- 5 Carlsson, s. 182.
- 6 Tedebrand, Lars-Göran: *Västernorrland och Nordamerika 1875–1913. Utvandring och återinvandring*. Uppsala 1972, s. 223.
- 7 Lange, Even: *Norske ingeniører i Amerika 1900–1950 : en moderne svennevandring*. Bekkestua 1988, s. 5f.
- 8 Olsson, Lars O: "Amerikaemigration och återvändande svenska ingenjörer" i *Göteborgs-Emigranten 6. Rapport från symposiet "Amerika tur och retur" i Göteborg 18–19 september 1996*. Göteborg 1997, s. 229.
- 9 Wyman, Mark: "Return Migration – Old Story, New Story" föredrag presenterat vid konferensen "People on the Move" i Stavanger, Norge, den 4 maj 2000.
- 10 Fridlund, Mats: *Den gemensamma utvecklingen. Staten, storföretaget och samarbetet kring den svenska elkrafttekniken*. Stockholm 1999, passim; Gårdlund, Torsten: *Industrialismens samhälle*. Stockholm 1942; Lindblad, s. 99–272; Olsson 1997; Olsson, Lars O: "'To See How Things Were Done in a Big Way'. Swedish Naval Architects in the United States, 1890–1915" i *Technology and Culture. The International Quarterly of the Society for the History of Technology*, Volume 39, Number 3, July 1998, s. 434–456; Torstendahl, Rolf: *Dispersion of Engineers in a Transitional Society. Swedish Technicians 1860–1940*. Uppsala 1975.
- 11 Lange, passim; Hodne, Fritz: *Norges økonomiske historie 1815–1970*. Oslo 1981; Skard, Sigmund: *USA i norsk historie*. Oslo 1976.
- 12 Utlandsvistelserna kan ha omfattat också andra länder än USA och Kanada, men alla var någon gång i Nordamerika.
- 13 Grönberg, Per-Olof: "Returned Engineers in Sweden, 1890–1930." Opublicerad uppsats presenterad vid konferensen "People on the Move" i Stavanger, Norge, 3–5 maj 2000, s. 13; Bjork, Kenneth O: *Saga in Steel and Concrete. Norwegian Engineers in America*. Northfield, Minnesota 1947, s. 38.
- 14 Se t.ex. Fridlund, s. 74; Glete, Jan: *ASEA under hundra år 1883–1983. En studie i ett storföretags organisatoriska, tekniska och ekonomiska utveckling*. Västerås 1983, s. 18; Lindblad, s. 199 ff.
- 15 Grönberg 2000, s. 13; Bjork, s. 38. Benägenheten att välja den "skandinaviska" delstaten Minnesota tycks ha utgjort en skillnad mellan de svenska och norska ingenjörerna. Bjork nämner också Twin Cities (Minneapolis/St.Paul) bland de betydelsefulla destinationerna för normännen.
- 16 Talen för de andra länen var: Västernorrland (11 eller 17,5 %), Jämt-

- land (7 eller 11,1 %), Västerbotten (5 eller 7,9 %) och Norrbotten (4 eller 6,3 %).
- 17 Talen för de andra läroanstalterna var: Chalmers (18 eller 28,6 %), Örebro (6 eller 9,5 %), Falun (4 eller 6,3 %), Filipstad (1 eller 1,6 %). Ingen av norrlänningarna var utbildad i Malmö.
 - 18 Carlsson, s. 183, Grönberg 2000, s. 7.
 - 19 Carlsson, s. 183, Grönberg 2000, s. 7.
 - 20 Bodman, s. 282; Indebetou och Hylander, s. 314, 348, 384 och 957.
 - 21 Bodman, s. 178; Indebetou och Hylander, s. 504, 592, 699 och 738; *Katalog över ingenjörer utexaminerade från Chalmers Tekniska Institut samt Chalmerska Ingenjörsföreningens aktiva medlemmar*. Utgiven av Chalmerska Ingenjörsföreningen 1929. Göteborg 1929, s. 108; *Katalog över ingenjörer utexaminerade från Chalmers Tekniska Institut samt över Chalmerska Ingenjörsföreningens aktiva medlemmar och teknologföreningen "C. S: s" passiva och aktiva medlemmar*. Utgiven av Chalmerska Ingenjörsföreningen 1930. Göteborg 1930, s. 102; *Nationalencyclopædin*, Band 5. Höganäs 1991, s. 517; Chalmerska Ingenjörsföreningen 1940, s. 50.
 - 22 Attius, Håkan, Väinö Helgesson och Johan Höjer: "Inledning" i *Den samtida historien. Studier till Gävles 550-års jubileum*. Stockholm 1995, s. 9 f och exempelvis Henricsson, Ingvar: "Stångjärn och emigranter" i *Från Gästrikland 1996*, Gävle 1996, s. 24 och Lagevik, Elsa: *De röda ladornas folk*. Gävle 1996, passim.
 - 23 Tedebrand, Lars-Göran: "Politik, väljare och valda efter 1888" i Tedebrand, Lars-Göran (red): *Sundsvalls historia. Del II*. Sundsvall 1997, s. 259.
 - 24 Bodman, s. 230; Chalmerska Ingenjörsföreningen 1940, s. 133. Efter tiden i Hälsingland flyttade Rudolf vidare och arbetade som biträdande ingenjör och hamningenjör i Norrköping och Helsingborg innan han från 1920-talet och framåt var verkställande direktör för ett flertal företag i Göteborg.
 - 25 Bodman, s. 85; Indebetou och Hylander, s. 740.
 - 26 *Umeå stads elektricitetsverk 1892–1899–1929*. Umeå 1929, s. 25.
 - 27 Bodman, s. 85; Indebetou och Hylander, s. 740; *Umeå stads elektricitetsverk 1892–1899–1929*. Umeå 1929, s. 27.
 - 28 Olofsson, Sven Ingemar: *Umeå stads historia 1888–1972*. Umeå 1972, s. 427; Chalmerska Ingenjörsföreningen 1940, s. 57.

- 29 Indebetou och Hylander, s. 680 f.
- 30 Westerlund, Lars: *Varde ljus.....historien om Skellefteå Kraft*. Skellefteå 1995, s. 55.
- 31 Westerlund, s. 55; Indebetou och Hylander, s. 969. Gårding fick istället en tjänst som direktörsassistent vid Motala kraftverk.
- 32 Fahlgren, Karl: *Skellefteå stads historia. På uppdrag av Skellefteå stad skriven till 100-årsjubileet*. Uppsala 1945, s. 372 f; Westerlund, s 65 och 92 f.
- 33 Lundholm, Kjell: *Elektriciteten i Luleå 100 år*. Luleå 1996, s. 47 f.
- 34 Indebetou och Hylander, s. 609.
- 35 Indebetou och Hylander, s. 318.
- 36 Fridlund, s. 74; Glete, s. 18; Lindblad, s. 199 ff.
- 37 Glete, s. 18.
- 38 Fridlund, s. 41.
- 39 Fridlund, s. 11.
- 40 Fridlund, s. 56 f.
- 41 Citerat ur Fridlund, s. 57.
- 42 Indebetou och Hylander, s. 800. Under dessa år hade Dahlbäck tidvis också olika kommunala uppdrag i Jokkmokk. Efter 1927 fick han samma tjänst vid kraftstationen i norduppländska Älvkarleby och blev också föreståndare för vattenfallsstyrelsens provningsanstalt därstädes.
- 43 Indebetou och Hylander, s. 437.
- 44 Hansson, Staffan: *Porjus. En vision för industriell utveckling i övre Norrland* Luleå 1994, s. 182.
- 45 Malm, Gösta: *I min krafts dagar*. Stockholm 1963, s. 55.
- 46 Hansson, s. 174.
- 47 Hansson, s. 174.
- 48 *Norrländsk uppslagsbok. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen*. Tredje bandet. Umeå 1995, s. 112.
- 49 Fridlund, passim.
- 50 Indebetou och Hylander, s. 629. På 1920-talet hade Gustaf Lundholm samma arbetsuppgifter vid Drammensbanan i Norge och efter att ha slutat vid ASEA 1927 drev han egna mekaniska verkstäder i Stockholm och Sundbyberg.

- 51 Indebetou och Hylander, s. 626. Senare kom Körner att arbeta mestadels i Stockholm, bl.a. som överingenjör hos Luth & Rosens Elektriska AB i början av 1920-talet.
- 52 Indebetou och Hylander, s. 783. Nilsson återvände sedan till Finspång och blev avdelningschef vid STAL. Han var senare också egen företagare i Stockholm och värmeexpert vid finska sågverk.
- 53 Mannerheim, Johan: *Kramfors Aktiebolag. Utveckling och organisation*. Stockholm 1928, s. 74 och 82–87.
- 54 Indebetou och Hylander, s. 822.
- 55 Eriksson, Ulf: *Gruva och arbete. Kiirunavaara 1890–1990*. Avsnitt I 1890–1920. Uppsala 1991, s. 103.
- 56 Indebetou och Hylander, s. 616 f.
- 57 Indebetou och Hylander, s. 729. Efter 1912 arbetade Ullman som avdelningschef i Åtvidaberg, Stockholm och Göteborg innan han slutligen blev föreståndare för postverkets verkstad i Stockholm.
- 58 Indebetou och Hylander, s. 717. Efter tiden i Norrbotten arbetade Jobson i Filipstad och för SKF, men tydligen tröttnade han på ingenjörsyrket för 1924 tog han folkskolläraryxamen och bosatte sig på födelseorten Varberg.
- 59 Althin, Torsten: *Bolidenföretaget från fjällgränsen till skäret*. Skelleftehamn 1945, s. 4.
- 60 Althin 1945, s. 4.
- 61 Indebetou och Hylander, s. 520.
- 62 Fahlgren, s. 386.
- 63 Indebetou och Hylander, s. 520.
- 64 Fahlgren, s. 364.
- 65 Althin 1945, s. 53.
- 66 Indebetou och Hylander, s. 667; <http://home.swipnet.se/infotainment/os/s-os1912.html>. Lite vid sidan om kan vi också nämna att Palén tillhörde den exklusiva skaran av svenska OS-guldmedaljörer. Vid sommarspelen i Stockholm 1912 var han medlem i Sveriges lag som vann snabbpistolsskyttet från 25 meter och individuellt tog han silver i samma gren.
- 67 Indebetou och Hylander, s. 953.
- 68 Andersson, Gillis: *Gästrikland och järnet. Från järnåldersugnar till global verkstadsindustri*. Sandviken 2000, passim.

- 69 Elfström, Nils: *Medmänniskor och situationer : statistik och reflektioner : Fagersta-minnen*. Fagersta 1976, s. 42.
- 70 Sandvikens Tidning, 1936-08-12; Bodman, s. 182.
- 71 Yngström, Lars: "Järnverkets tekniska utveckling" i Hedin, Göran (red): *Ett svenskt järnverk. Sandviken 1862-1937*. Uppsala 1937, s. 154 ff.
- 72 Bodman, s. 78; Chalmerska Ingenjörsföreningen 1940, s. 53. Esselius flyttade till Stockholm 1920 och arbetade som konsulterande ingenjör för Jernkontoret, en tjänst han ännu innehade 20 år senare.
- 73 Indebetou och Hylander, s. 748.
- 74 Yngström, s. 149 f.
- 75 Knut Habo, f. i Göteborg 1887, elektroingenjör vid Chalmers 1908, stålindustrin i Pittsburgh samt General Electric i Schenectady, 1910-1913, anställd i Sandviken 1914, sedan bl.a. linjeingenjör vid telegrafverket; Lars Lundqvist, f. i Göteborg 1899, maskiningenjör vid Chalmers 1911, stålverk i USA 1911-1916, anställd i Sandviken 1916, sedan bl.a. driftsingenjör vid gasverket i Göteborg och avdelningschef vid ett göteborgsföretag; K. W. J. Wretlind, f. i Göteborg 1882, bergsingenjör i Filipstad 1901, ritare i England 1905-1906, ritare och konstruktör i Pittsburgh 1906-1911, ritare i Sandviken 1911-1917 och därefter chef för konstruktionsavdelningen i Avesta; C. O. J. Bröms, f. i Leksand 1885, bergsingenjör i Falun 1903, ritare i Tyskland 1905-1906 och 1908-1909, ritare vid stålverk i Pittsburgh och Chicago 1909-1915, ritare och ingenjörsassistent i Sandviken 1915-1919, sedan bl.a. gjuterichef i Guldsmedshyttan och Björneborg (Värmland); Arvid Röding f. i Stockholm 1879, maskiningenjör vid KTH 1901, stålverk i Pennsylvania och Ohio 1902-1906, valsverksingenjör i Sandviken 1906-1918, sedan i Surahammar; Niord Gustafsson, f. i Resmo, Kalmar län, 1882, bergsingenjör vid KTH 1910, salt- och kopparindustrier i Pennsylvania och Kanada, 1910-1913, i Belgien 1914, anställd i Sandviken 1915 i Jektarinburg i Ryssland 1916-1920, sedan överingenjör vid Garphyttan.
- 76 Bodman, s. 99 och 178; Chalmerska Ingenjörsföreningen 1928, s. 74; Indebetou 1931, s. 201 f; Indebetou 1949, s. 103 f; Indebetou och Hylander, s. 688 och 830.
- 77 Sandvikens Tidning, 1950-06-06.
- 78 Nordahl, Per: "Lost and Found - A Place to Be. The organization of provincial societies in Chicago from the 1890s to 1933" i Lindmark, Daniel (red): *Swedishness Reconsidered. Three centuries of Swe-*

- dish-American identities*. Umeå 1999, s. 71.
- 79 Sandvikens Tidning, 1950-06-06.
- 80 Se t.ex. Arbetarbladet, 1998-02-09, 1999-02-10.
- 81 Indebetou och Hylander, s. 558; Byggnads AB Hallström & Nisses arkiv, Näringslivsarkiv i Norrland, Härnösand; dödsannons från juli 1956 utan hänvisning till tidning.
- 82 *Vi bygger vidare. Byggnadsaktiebolaget Hallström & Nisses verksamhet under ett kvartssekel – en kort berättelse i ord och bild*. Stockholm 1955, s. 8.
- 83 *Vi bygger vidare*, s. 10, Indebetou och Hylander, s. 969 f.
- 84 *Vi bygger vidare*, s. 9 f.
- 85 *Vi bygger vidare*, s. 4 och 23.
- 86 *Vi bygger vidare*, s. 14.
- 87 Lindblad, s. 245.
- 88 Indebetou och Hylander, s. 533 f; Chalmerska Ingenjörsföreningen 1931, s. 130. I början av 1930-talet lämnade Ridell Gävle och blev verkställande direktör vid Öresundsvarvet i Landskrona.
- 89 Arbell, Gösta: "Gävle Varv 1873–1948" i Arbell, Gösta och Humbla, Philibert: *Båt- och fartygsbygge kring Gävleåns mynning. Gävle Varvs- och Nya Verkstads Aktiebolag 1873–1948*. Gävle 1948, s. 85 ff.
- 90 *Norrländsk uppslagsbok. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen*. Andra bandet. Umeå 1994, s. 170.
- 91 Indebetou och Hylander, s. 407; Hector flyttade 1899 till Stockholm och arbetade för Bergsunds Mekaniska Verkstad. 1901 reste han åter till USA och arbetade i Quincy i sju år. Efter hemkomsten bosatte han sig i Stockholm och arbetade för Bergsund och senare för AB Finnboda varv, vars verkställande direktör han blev 1921.
- 92 *Norrländsk uppslagsbok. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen*. Andra bandet. Umeå 1994, s. 170.
- 93 Indebetou och Hylander, s. 643.
- 94 Glete, s. 83 och 182.
- 95 Glete, s. 182.
- 96 Indebetou och Hylander, s. 643.
- 97 *Norrländsk uppslagsbok. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen*. Fjärde bandet. Umeå 1996, s. 216 och 218.

- 98 Indebetou och Hylander, s. 494.
- 99 Föreningen Stockholms företagsminnen, Bromma; J & C. G. Bolinders arkiv: odaterat brev från Arvid G. Carlsson till J. & C. G. Bolinders Mekaniska Verkstads AB, Stockholm, med ansökan om anställning.
- 100 Föreningen Stockholms företagsminnen, Bromma; J & C. G. Bolinders arkiv: avskrifter av tjänstgöringsbetyg för Arvid G. Carlsson från The Ball & Wood Co, Elizabeth, NJ, 1903-06-10, Buffalo Forge Co, Buffalo, NY, 1903-08-15, Maryland Steel Co, Sparrows Point, MD, 1904-11-23 och Newport News Shipbuilding and Dry Dock Co, Newport News, VA, 1905-07-30.
- 101 Indebetou och Hylander, s. 494. Från och med 1922 var Carlsson också besiktningsman för motorfordon i Söderhamn. Han begav sig 1927 till Danzig för att under två år sitta med i kuratoriet för Schichauwerken. 1929 återkom han till Hälsingland och stannade i tre år som besiktningsman för motorfordon i Bollnäs och Hudiksvall. 1932 fick han samma tjänst i Eskilstuna och lämnade därmed landskapet.
- 102 Tedebrand 1972, s. 258.
- 103 Grönberg, Per-Olof: " 'My kind of town'? : ethnicity and class as determining factors for return migration or permanent settlement among Swedish engineers in Chicago 1910–1930" i Lindmark, Daniel (red): *Swedishness reconsidered : three centuries of Swedish-American identities*. Umeå 1999, s. 121–142.
- 104 Bodman, s. 261.
- 105 Indebetou 1949, s. 80.
- 106 *Norrländsk uppslagsbok. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen*. Fjärde bandet. Umeå 1996, s. 297.
- 107 Svensk, Rune: *Wifstavarf 1982. En industrihistorisk dokumentation*. Sundsvall 1984, s. 32.
- 108 Althin, Torsten: *Wifsta varf 1798–1948. Jubileumsskrift om Norrlands äldsta träförädlande företag, på uppdrag av Wifstavarfs Aktiebolag utarbetad av Torsten Althin*. Stockholm 1948, s. 152.
- 109 Forsberg, s. 450.
- 110 Althin 1948, s. 152 och 156.
- 111 Indebetou och Hylander, s. 655.
- 112 Indebetou och Hylander, s. 391. Kihlgren flyttade till Stockholm

1918 där han ännu 1937 drev egen export- och importfirma.

- 113 Indebetou och Hylander, s. 832 f. Samma år flyttade han dock tillbaka till Sundsvall och efter tiden i trästaden var han under en kort period ritkontorschef vid Mo och Domsjö i Husum innan han tillfälligt utvandrade till Tyskland och blev teknisk expert för Voiths maskinfabrik i Würtemberg 1929. Han stannade fyra år och efter hemkomsten slog han sig ner i sina hemtrakter i Värmland och arbetade för Billerud.
- 114 Ringström, Jan: *Wäija sulfatfabrik och pappersbruk. En återblick på 80 års papperstillverkning i Dynäs*. Bjästa 1998, s. 31.

ELSI EKSTEDT

Lokalhistorisk forskning i ett europeiskt perspektiv

Lokalhistoria är studier, på såväl kort som lång sikt, av social, ekonomisk, politisk och kulturell utveckling i lokalt avgränsade områden. Den kan vara ett *mål* i sig såsom hembygdsforskning eller ett *medel* för att studera generella utvecklingstendenser i samhället eller förhållandet mellan centrum och periferi.

Ett utökat samarbete inom Europa bygger på kunskapen om varandras regioner, likheter och särdrag, fakta samlade av människor med olika bakgrund och förutsättningar under skilda tider. Det är en samverkan som innebär överskridande av *nationella* gränser men även förutsätter överskridande av *institutionella* gränser och ett närmande Arkiv – Bibliotek – Museer.

Västerbotten är en stor del av Norrland, en stor del av Sverige, en liten men också viktig del av Europa. Med utgångspunkt från folkbibliotek i Västerbottens län, som under nästan ett kvarts sekel har varit mitt arbetsfält, vill jag peka på mångfalden av informationskällor som finns och samarbetsprojekt som pågår samt visa på behovet av samordning och resursförstärkning. Även i bredbandstider måste medborgarna ha någonstans att vända sig för att inhämta kunskaper. Intresset för släktforskning, gårds- och hembygdshistoria har en lång tradition i Västerbotten, ett intresse som för många amatörforskare har utvidgats till lokalhistorisk forskning. Studieförbunden har här gjort en berömvärd insats genom sin cirkelverksamhet. Successivt har behovet av vägledning och

undervisning ökat på alla nivåer. Tillkomsten av Umeå universitet i början av 1960-talet innebar nya möjligheter till studier och forskning. Universitetsbiblioteket från 1964 var föregångnet av *Vetenskapliga biblioteket*, grundat år 1950 vid Umeå Stadsbibliotek. Från och med år 1951 erhåller Umeå "det femte exemplaret" av allt svenskt tryck. Universitetet ordnade som första universitet i Sverige en grundkurs i *lokalhistorisk metodik* år 1979 med påbyggnadskurs och därefter en kurs i *Arkiv på moderna medier*.

Var finns då kunskapen om bygden, källorna? För 50 år sedan svarade man kanske *litteratur och föremål på arkiv, bibliotek och museer*. Samlingarna var ordnade och förtecknade av fackmän eller kunniga amatörer. För 25 år sedan kompletterades svaret kanske med *hos människorna*. Den muntliga traderingen var nu erkänd. Idag bör svaret dessutom innefatta *på mikrofilm, i databaser och på Internet*. Databaser, länkträd och hemsidor uppbyggda av såväl fackmän som amatörer med skiftande erfarenhet. Det gäller idag, liksom tidigare, att vara källkritisk.

En första vägledning till källor om Västerbotten är den lokalhistoriska bibliografi som tillsammans med bibliografier över Norrbotten och Västernorrland finns i databasen www.bothnica.nu på Internet. Databasen är under fortlöpande utveckling. Mycken kunskap om Västerbotten finner man i *Norrländsk Uppslagsbok* (1993–1996), den första moderna uppslagsboken över en europeisk region. Mer än ett tusen experter från vitt skilda vetenskapsområden har medarbetat och det har blivit ett utomordentligt hjälpmedel när det gäller kunskap om Norrland. *Norrländsk Tidskrift*, utgiven av Norrlandsförbundet, en ideell och opolitisk organisation, informerar om Norrlands resurser och möjligheter för företagsetablering och en utvecklad arbetsmarknad samt arbetar för ökade satsningar i Norrland för att främja inflyttning och motverka avflyttning. *Provins*, en kulturtidskrift med undertiteln Norr-

ländskt magasin, utgiven sedan 1982 av Norrländska författarsällskapet, speglar kulturlivet i Norrland men även litteraturen i Nordnorge och Nordfinland. Skönlitteraturen dominerar och stort utrymme ges åt debutanter.

Universitetets distanskurser ökade kraven på folkbiblioteken i länet, vilka tog hjälp av den nya tekniken. Västerbotten blev det första län, där samtliga 15 kommunbibliotek datoriserades och uppkopplades till Internet. Det egna bokbeståndet används mycket effektivare än tidigare samtidigt som sökande i externa databaser är en naturlig del i vardagen. Det kom att betyda mycket för biblioteken, när Norrland fick sin bibliotekarieutbildning med start i Umeå år 1987.

Bibliotekets mediebestånd är en spegel av såväl den nationella som den regionala utvecklingen. Litteraturen om bygden, socknen, kommunen och länet finns i bibliotekets lokalsamling. Läroböckerna i hembygdkunskap inte att förglömma, det enda skolämne där undervisningen i en kommun inte är utbytbar mot den i en annan kommun.

Västerbotten har en lång rad uppskattade skönlitterära författare som var och en har bidragit till att föra ut kunskap om Västerbotten. Per Olof Enqvist, Sune Jonsson, Sara Lidman, Torgny Lindgren, Åke Lundgren, Anita Salomonsson och Kurt Salomonson för att nämna några. Lyrikerna Kerstin Thorek och Lars Lundqvist hämtar också motiv från Västerbotten.

Som exempel på litteratur där akademiker av facket har tagit vara på amatörers forskning är Bunte, Gaunitz & Borgegård, *Vindelns – en norrländsk kommuns ekonomiska utveckling 1800–1980*. Lund. 1982.

För skola och för hembygdsforskning är lokaltidningen av stor betydelse. Samtliga norrländska dagstidningar finns tillgängliga på mikrofilm. Klippböcker, idag ofta digitaliserade, från lokalredaktörer och andra, innehåller artiklar om mycket som rör bygden. Förutom kartor och almanackor, arkivalier

på mikrofilm eller fiche består samlingarna av fotografier, porträtt, vykort, diabilder, ljudband, filmer och videos.

Av specialsamlingar bör samesamlingen på folkbiblioteket i Vilhelmina nämnas. Boksamlingen omfattar ca 8 000 böcker om samer eller på samiska, framför allt sydsamiska. Där finns även samiska tidningar och tidskrifter från Sverige, Norge och Finland. Sedan år 1966 låter biblioteket bevaka svenska tidningar och tidskrifter med avseende på samiskt-relevanta artiklar såsom motoriseringen av rennäringen, tillkomsten av sametinget, markprocesser, rovdjursfrågan och småviltjakten ovan odlingsgränsen. Arkivet berör också kyrkans förhållande till det samiska samhället och samisk samverkan över nationsgränserna och består av 50 000 sidor klipp i över 500 A4-pärmar. Det är mikrofilm t.o.m. 1985, men man avser att digitalisera och indexera det i sin helhet. Tillsammans med de klippsamlingar som finns vid *Ájtte*, svenskt fjäll- och same-museum i Jokkmokk, och universitetsmuseet i Tromsø utgör de ovärderligt källmaterial vad gäller samefrågornas belysning i skandinavisk tidningspress. Umeå universitet har i dagarna inrättat ett *Centrum för samisk forskning* samtidigt som Vilhelmina kommun arbetar med en förstudie till ett *samiskt kompetenscentrum* med inriktning på de samiska näringarna.

Folkbiblioteken har på ett mycket förtjänstfullt sätt byggt upp sina localsamlingar. Mycket av materialet är unikt, men den moderna kommunikationstekniken övervinner avstånden i tid och rum. Det gränslösa biblioteket öppnar möjligheter för nya forskningsområden. Beståndskataloger på Internet underlättar lokalisering och inlån. Inte bara de stora rikstäckande institutionerna utan även lokala och regionala lägger ut sina samlingar på Internet. Internet får ständigt ny information, vars kvalitet emellertid hela tiden måste granskas. Biblioteken erbjuder medborgarna möjlighet till forskning oberoende av bostadsort och blir härigenom en länk till andra institutioner landet och världen över. Bibliotekarierna har

idag en ny uppgift lagd till de tidigare: att vara pedagoger samt ansvariga för samlingarna och att vara förmedlare av kultur och information. De skall också vara vägledare in i det virtuella biblioteket.

Arkiv, museer och hembygdsgrändar har på liknande sätt lokalsamlingar. Endast ett fåtal institutioner kan nämnas här.

Västerbotten saknar eget landsarkiv. Originalhandlingarna förvaras på *Landsarkivet i Härnösand*. Inrättandet av SVAR, *Svensk arkivinformation i Ramsele*, år 1982, senare en enhet inom Riksarkivet, innebar ett ordentligt lyft för lokalhistorisk forskning. Genom SVAR:s försorg har grundläggande källmaterial, kyrkoarkivalier, bouppteckningar, soldatrullor, domböcker och provinsialläkarrapporter m.m. blivit tillgängligt på olika medier såsom digitala register, digitala bilder, mikrofilm, mikrokort och CD. Västerbotten var det första län där samtliga huvudbibliotek köpte in från SVAR det material som omfattade den egna bygden, till att börja med kyrkoarkivalier. Biblioteken slöt samtidigt avtal med SVAR om att hyra material som rörde övriga kommuner i landet. SVAR fick härigenom inkomster som har kunnat finansiera ytterligare konvertering av arkivalier. Övriga bibliotek i landet följde senare Västerbottens exempel.

Folkrörelsearkivet i Umeå, som tillkom hösten 1968 på initiativ av länsbildningsförbundet, bistår föreningar med att ordna och bevara föreningsarkiven och framför allt med att göra innehållet sökbart. En filial finns i Skellefteå.

Forskningsarkivet vid Umeå universitet inrättades år 1983 och är en avdelning av universitetsbiblioteket för förbättrad åtkomst till arkiv via modern teknik. Överförda till mikrofiche finns ett representativt urval av framför allt norrländskt arkivmaterial, som till största delen kommer från Riksarkivet och Landsarkivet i Härnösand. Handskriftsamlingen innehåller i huvudsak personarkiv med norrländskt ursprung, t.ex. Sara Lidmans arkiv och arkeologen Gustaf Hallströms arkiv. Dia-

lekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå, DAUM, ingår i den statliga myndigheten Språk- och folkminnesforskning, SOFI. Utöver arkivhandlingar förvaras bl.a. en stor samling folkmusik, låtar, visor och jojck, men även kokböcker och recept på västerbottniska maträtter. Demografiska databasen (DDB) från 1973, är en enhet för databasuppbyggnad och forskning vid Umeå universitet, med syfte att överföra äldre källmaterial till datamedier. Kyrkböckerna från 1800-talet är huvudmaterialet. Registreringen har utvidgats till statistik på församlingsnivå insända av prästerna till Tabellverket, föregångare till Statistiska centralbyrån. Kompletta livsbiografier kan därför upprättas för att t.ex. studera migration, familjestrukturer och genetiska sjukdomar.

Den skriftliga dokumentationen kompletteras av bilder, fotografier och föremål. Läns museet i Umeå, *Västerbottens museum*, har ett fotoarkiv med närmare en halv miljon fotografier, de tidigaste från 1870-talet, från bygdefotografer, pressbilder från mellankrigstiden samt nutidsdokumentation som beskriver människor och miljöer i Västerbotten under hela 1900-talet. Kunskap om samlingarna sprids också sedan år 1920 genom årsboken *Västerbotten*. En stor del av museets föremålssamlingar och arkivmaterial är förtecknat i databasen *Sofie*, som museet har skapat tillsammans med Umeå universitet. Programmet används idag av ca 150 hembygdsföreningar och museer över hela landet. Museet bygger också upp *Informations-öar*, utställningsmontrar med föremål från kommunen på varje huvudbibliotek i länet, med början i Åsele och Robertsfors och datorer för att underlätta kontakterna mellan museet och kommuninvånarna.

Skellefteå museum är ett kulturhistoriskt länsdelsmuseum med samlingar som omfattar förhistoria, bondekultur, teknik- och industrihistoria. Inom museets lokaler är *Lokalhistoriskt institut* inrymt med uppgift att sammanföra lokala forskare med akademiska forskare vid seminarier och konferenser. En vik-

tig uppgift är att göra en djuplodande kartläggning av Skelleftebygdens utveckling under 450 år.

Bildkonsten kan också användas i den lokalthistoriska forskningen. Konstnären berättar i sina målningar om människor, klädskick, föremål och natur vid en bestämd tid. Men man måste ha i minnet att konsten är skapad för att vara dekorativ, inte exakt avbildande.

Den lokalthistoriska forskningen får också stöd genom föreningar och sällskap. *Kungliga Skytteanska Samfundet*, Sveriges nordligaste vetenskapsakademi, stödjer vetenskaplig forskning och kulturell utveckling i Norrland. Samfundet ger ut årsboken *Thule. Johan Nordlander-sällskapet* har som syfte att närma fackforskare och fritidsforskare inom norrländsk humanistisk forskning. En märkesman inom norrländsk kulturforskning, Johan Nordlander (1853–1934), har fått ge sällskapet dess namn. Sällskapet ger ut tidskriften *Oknytt* och en fristående skriftserie.

Det som sker och beslutas inom EU påverkar de enskilda regionerna. Att göra lokalsamhällets och regionernas historia och kultur tillgängliga för alla, både gamla och nya medborgare, blir i detta perspektiv allt viktigare. Vi måste därför fortsätta att samla kunskap om vår egen bygd samtidigt som vi intresserar oss för andra regioner för att tillsammans kunna sätta oss in i de stora gemensamma frågorna. Till allt detta behövs emellertid kunnig personal. Kontinuerlig fortbildning måste hålla kunskaperna aktuella. Klarare ansvarsfördelning mellan institutionerna ökar möjligheterna att ta till vara alla resurser lokalt, regionalt, nationellt och globalt för att vårda Europas kulturarv. Men då måste kommuner, landsting och stat liksom EU satsa på dessa kunskapsområden. Ett gott föredöme är det förslag till handlingsplan, som har lagts i Norge om ökade permanenta satsningar på kulturarvsinstitutionerna.

Lokalhistoria är mycket mer än enbart forskning om kultur-

arv. Jämförande forskning med mycket lokalt baserat material kan bedrivas inom nästan alla områden. Sammantaget finns det alltså ett mycket rikt och varierat källmaterial. Genom att lyfta fram nya källor och pröva nya modeller kan forskningen få ny inriktning. Ämnen kan vara forskning om minoritets-språk eller regionernas ökade betydelse inom EU. Nya former för samverkan mellan regioner i Europa behöver också testas. *Kulturgräns norr* är namnet på ett gränsöverskridande projekt vid Umeå universitet. Kulturmötena mellan samer, finnar och nordgermaner i Nordskandinavien står här i fokus, då historiker, ekonomihistoriker, etnologer och språkforskare tillsammans med religionsvetare och ekologer söker avtäckta olika typer av regioner och gränser. Denna forskning har idag betydande internationellt intresse. Dessutom är projektet ett gott exempel på hur forskare av facket och amatörer kan arbeta sida vid sida, inte minst inom det lokalthistoriska institut som i projektets regi satts igång i Skellefteå. Detta institut samfinansieras av projektet och Skellefteå kommun.

Recensioner

Matti Klinge. Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer. Översättning: Nils Forsgård. Atlantis 2000.

Zacharias Topelius (1818–1898) har främst gått till eftervärlden som författare till vemodiga och känslosamma sånger, utmärkt väl lämpade för tonsättning, och som en diktare för barn. Hans "Sagor" och "Läsning för barn", som kom ut i åtta band, gjorde honom till en barnens favoritförfattare i både Finland och Sverige i slutet av 1800-talet och även långt senare. Just epitetet "barnförfattare" har avgjort skadat Topelius anseende, särskilt när det använts i nedsättande syfte. Den ofta elake Sven Stolpe skriver på ett ställe om sagofarbrorn Zacharis Topelius "senilt bråkande ur silverskägget".

Att Topelius hade många strängar på sin lyra visar den kände finländske historikern Matti Klinge, för övrigt innehavare av Topelius "gamla" professur i historia vid Helsingfors universitet, i den här anmälda boken. Den har utformats till en "äreräddning" av Topelius. Av rädsla för att inte vara överty-

gande nog i sin argumentering hyllar Klinge den latinska sentensen "repetitio est mater studiorum". Barnboks-författaren skjuts i bakgrunden och i stället lyfts historikern, publicisten och romanförfattaren Topelius fram. Det är heller ingen tvekan om att Topelius grovt underskattats i alla dessa tre kapaciteter.

Topelius tillhörde både på moder-net och fädernet den stora österbott-niska bonde- och prästsläkten Sur-sill, som troddes ha utgått från Umeå på 1500-talet genom storbonden Erik Ångermans sju döttrar. Fadern var läkaren och runosamlaren Zacharias Topelius d.ä. Som ung gymnasist inackorderades Topelius hos familjen Runeberg i Helsingfors. Den 14 år äldre författaren till "Fän-rik Ståls sägner" kom att utöva stort inflytande på den unge Topelius. Topelius idealbild av den finska folkkaraktären så som den framträ-der i hans magnum opus "Fält-skärns berättelser" är klart beslök-tad med den Runeberg gav i "säg-nerna". Lite orättvist har man samti-digt ställt Runebergs "manliga" diktning mot Topelius mer "kvinn-ligt" veka och sentimentala utan att ta hänsyn till att det här rör sig om två skilda författartemperament. I

dag ter sig också sådana här motsatspar i diktningens värld som föräldrade och ganska meningslösa.

1841–60 var Topelius redaktör för Helsingfors Tidningar, där särskilt hans "Helsingforsbrev" i tidens kåserande stil blev mycket populära. Redan 1854 hade han emellertid blivit e.o. professor i finsk historia vid Helsingfors universitet. Professuren förvandlades 1863 till en ordinarie i finsk, rysk och nordisk historia och från 1876 i allmän historia.

Som historiker var Topelius ovanlig i flera avseenden. Han bedrev inte någon egentlig arkivforskning. För Topelius var aldrig historien kronologi och yttre data kring kungar, kejsare, påvar och sultaner. Bakom dessa som han kallade det "porslinsgubbar" stod "djupa, mörka leder af lidande, blomstrande eller vissnande folk, evigt böljande passioner, myriader människohjärtan, som numera upphört att slå, men som i lifvets korta minuter klappat, liksom våra af sorg och glädje, kärlek och hat, triumf och förtvivlan" skriver han i inledningen till romanen "Konungens handske".

Topelius historiefilosofiska credo var att historia är historien om människor. Den yttre aktiviteten var inte viktigast utan

känslor och identitet. Bäst kommer detta till uttryck i "Fältskärens berättelser", som kom ut 1851–66. Topelius förenar här på ett mycket framtynt sätt politisk historia med krigshistoria och social och kulturell historia. Fiktion och historia upplever ju för övrigt i dag en renässans långt in i yrkeshistorikernas led. Den främste företrädaren för genren torde vara den i USA verksamme holländske historikern Simon Schama.

Ramhandlingen, som berättas av fältskären Bäck på dennes vindskammare i Österbotten, är som bekant en skildring av Finlands historia och riksdelens roll i det svenskfinska riket från Gustav II Adolf till Gustav III. Berättartekniken är hämtad från Runeberg. Greppet att förena romankonst med bred folklig historia har däremot Topelius, som Klinge övertygande visar, hämtat från Victor Hugo och dennes landsmän historikerna Guizot och Michelet. Svagheten i den väldiga romanen är den hjältedyrkan av Gustav II Adolf och Karl XII som framträder. I striden om "aristokratfördomandet" i svensk historia mellan Geijer och Fryxell ställer sig Topelius tveklöst på den förres sida. Styrkan i romanen är den breda skildringen av bönders, borgares och adelsmäns vardag under svensk stormaktstid. "Fältskärens berättelser" har öppnat intresset för historia bland generationer av läsare, bl.a.

hos recensenten, även om denne inte kan dela Topelius hegeli-anskt färgade idealistiska historiesyn.

1875 utnämndes Topelius till rektor för Helsingfors universitet men redan 1878 tvingades han ta avsked. Bland svensksinnade liberala kretsar och särskilt inom den nyländska studentnationen ansåg man att Topelius alltför tydligt tagit ställning för finskhetens stärkande. Måttet ansågs rågat när han i ett rektorstal menade att den tid var nära då "Vårt land" enbart skulle sjungas på finska. Topelius var ingen radikal fennoman men den höga uppskattning han visat de svenska hjältekungarna hade förvandlats till trohet mot tsaren. I Finland hade man ju inte heller medverkat till att avsätta Gustav IV Adolf, som dessutom var kusin till Alexander I, storfurstendömets överhuvud efter riksprängningen, påpekar Klinge.

Topelius ägnade sina sista år åt diktning, journalistik och memoarskrivande. Han engagerade sig också i kvinno- och fredsfrågorna. Det var delvis hans förtjänst att kvinnor fick rätt till universitetsstudier 1885, något som förbådade den politiska rösträtten för kvinnor i Finland 1906, 15 år före motsvarande reform i Sverige. Sammanfattningsvis kan man

konstatera att Matti Klinge med stor talang, men ibland med viss övertydlighet, placerat in Topelius på hans rätta plats inom 1800-talets idéströmningar och politik. Att hans roll för det finska nationsbyggandet och för skapandet av finska folkets identitet var stor och en förutsättning för den senare nationella självständigheten är helt klart.

Lars-Göran Tedebrand

Ingvar Svanberg: Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar. Johan Nordlander-sällskapet. Umeå 1999.

Sockenlappar är ett begrepp som i vår tid är okänt för den breda allmänheten. Själva ordet säger, att det handlar om samer, men inte vilka. Ingvar Svanberg är den som längst försökt att utrona vad denna idag helt försvunna folkspillra var för människor och deras plats i det svenska samhället. Det har rört sig om ett svårlagt pussel med många enskilda fragment i arkiv, folkbokföring, domböcker, studier av ortnamn samt folkminnesuppteckningar för att kunna få ihop en sammanhållen bild.

Samernas utbredningsområde är ett evigt tvisteämne, inte minst i da-

gens läge. Svanberg ger oss här en bild som säkert förvånar de flesta. Lappar (ordet används här helt utan negativa konnotationer, eftersom det är den beteckning som används i alla förekommande handlingar) har levtt i Mellansverige under långa tider, inte minst inom Dalarna och Hälsingland. Lappar återfinns t.ex. i domstolshandlingar från Axberg i Närke 1632 och i en dopbok i Dingtuna i Västmanland den 8 september 1643. Lapparna levde i dessa landskap. Kringströvande med mindre renhjordar levde de på hantverk, jakt och en nisch som på många ställen i det gamla bondesamhället var tabu, nämligen hästslakt samt kastring av hundar och katter och även arbetet att få dessa djur.

År 1729 försökte landshövdingen i Dalarna driva ut dessa lappar, men bönderna i åtskilliga socknar ville att de skulle få bo kvar. Ett försök att driva bort lapparna i Hälsingland gjordes också. Olof Broman, en kyrkoherde i Hudiksvall, var orolig för de nomadiserande lapparnas själavård och lade ett förslag om att varje socken skulle anställa en lappfamilj för att sköta de specifika, ovan nämnda uppgifterna, som ju var tabu för bondebefolkningen.

Ur detta växte det fram en i

Sverige unik folkgrupp, vida spridd och med mycket specialiserade uppgifter. Trots att de i vissa stycken utförde arbeten som föraktades i bondesamhället, såsom hästslakt, utslöts inte sockenlapparna från det övriga samhället. De bodde visserligen enskilt men utförde mångfaceterade sysslor. Vissa var duktiga på jakt, andra på skilda hantverk, särskilt sådana som än idag är utpräglat samiska såsom rotslöjd och tennträdsarbeten. Sockenlapparna betraktades som lappar och levde som sådana i en egen etnisk nisch. De var inlemmade i socknens sociala liv men stod samtidigt i ett beroendeförhållande till bönderna.

Denna samhällsföreteelse fanns redan på 1700-talet i hela dåvarande Västernorrlands län, som vid den tiden omfattade även Gästrikland, Hälsingland och Jämtland och den spred sig mot slutet av århundradet in i Dalarna för att i början på 1800-talet ha nått norra Uppland. Enligt Svanberg finns det inga hållbara belägg för att det skulle ha funnits sockenlappar i Härjedalen. Det var i de rikare bondebygderna som sockenlapparna etablerades med början på 1730-talet. Ett spännande inslag i sammanhanget är, att det finns noteringar om stadslappar i Härnösand och Hudiksvall. Dessa hade samma uppgifter som sockenlapparna.

Sockenlapparna levde sitt eget liv.

Äktenskap ingicks inom de egna leden och sockenlappssysslan gick ofta i arv. Kontakterna med den övriga samiska världen var ytterst sporadisk. Bland sockenlapparna fanns många framträdande botare, sagoberättare och spelmän, där Lapp-Nils är den mest kände.

Med ett föränderligt samhälle som gick mot industrialisering försvann basen för sockenlapparnas specialiserade näring. Hästslakt, kastrering samt att få hundar och katter var inte längre tabubelagt. Sockenlapparna inlemades i det svenska bondesamhället och försvann in i historiens dunkel.

Boken är så pass unik i sitt ämnesval, att den är omistlig i den svenska och samiska historien. Svanberg sätter in gruppen sockenlappar i dess stora sammanhang och ger dessutom lärda sidoblickar på de näringar de utövade. Fördomar och tidigare historiska uppfattningar diskuteras.

Erik-Oscar Oscarsson

Paulus Utsi: Följ stigen: texter 1941–1974; urval och introduktion Nils-Aslak Valkeapää; tolkning till svenska av John Erling Utsi och Birgitta Östlund. Utg. DAT. Kautokeino 2000.

Det finns tillfällen i livet när jag ser en bok, bladdrar och faller i total fascination utan att förstå dess skrivna innehåll mer än som förbiflygande fragment. En sådan bok har varit Paulus Utsis "Don čannat mu alccesat" från 1992, utgiven på hans eget språk, nordsamiska. I Kautokeino, en dag i juni, träffar jag Elisabeth Utsi, nära släkting till Paulus och förläggare. Under vårt samtal nämner hon, att boken är översatt till svenska, dessutom utgiven i samma utförande som originalutgåvan. Aldrig har mitt hjärtat hoppat till så över en bok. Någon vecka senare låg den i min hand; Paulus Utsi "Följ stigen".

Nu och äntligen kunde jag få tränga in i för mig nya dikter och prosastycken, signerade Paulus Utsi 1941–1974. Som bonus finns där bilder, foton och Utsis egna teckningar blandade med fakta om Lule älvdals regleringar genom åren. Paulus Utsi var själv en av dem som drabbades hårdast, när regleringarna genomfördes 1910–1978. Fyra gånger skulle familjens viste dränkas. Vid läsningen av denna bok får vi krypa längst in i Paulus Utsis liv, uppleva

känslan av att ständigt vara undanträngd, ta del av tankar om det som varit men som en övermakt, läs svenska staten, förgripit sig på.

Det ligger ett svårmod som är lättförståeligt i Utsis sätt att uttrycka sig, samtidigt som kampen för rätten till det land, där renen i alla tider vandrat, blir livets kamp.

”Vår tid är förbi
förgången
Men ett håller oss uppe
Känslan för rätt
Vi har det i hjärtat.”

På ett par sidor finns översättningar av dikter till ett antal språk. Paulus Utsi är nämligen en av få samiska poeter som nått internationell publik. Han var inbjuden till poesibiennalen i Knokke i Schweiz 1968. Och det är så det skall vara. Utsis internationella karriär var nämligen något som var insprängt i hans liv en kort tid men lyfte in den samiska poesin i världslitteraturen.

Följ stigen andas poesi i allt och

det är inte att undra på när man ser att det är Nils-Aslak Valkeapää, själv poet som bland annat erhållit Nordiska rådets litteraturpris, som stått för urval och layout. Valkeapää är en mästare på att göra hela böcker till samisk poesi i alla dess beståndsdelar, en spegel av själva livet. I hans introduktion, ”Med språket med språket” (smaka bara på de orden!) får vi följa Paulus Utsi som människa, same, poet och en man i världen. En poet som debuterade utan att själv veta om det, då hustrun Inger sände in hans dikter till Israel Ruong på ”Samefolket”. I introduktionen är det Valkeapää som berättar och berättelsens huvuddrag ger, med fokus på de nordligare områdena, en inblick i hur svenska staten gått fram mot samerna. Samtidigt är det Paulus Utsi som genom sitt liv är vägvisaren – följ stigen.

Denna bok i vackert linneband, illustrerad med en bild av en ettårsrenkalv, inbjuder till en stor poesiupplevelse som ger lust att följa stigarna men också mycken insikt i hur det är att vara same.

Erik-Oscar Oscarsson

Medarbetare i detta nummer

Daniel Brömster, f. 1925 i Nordmaling, pensionerad överläkare och docent i kirurgi vid Karolinska institutet. Forskar i norrländsk kulturhistoria och genealogi.

Elsi Ekstedt, f. 1931 i Jönköping. Hon var 1974–1996 ansvarig för länsbiblioteksverksamheten i Västerbottens län, sedan 1992 som länsbibliotekarie. Hon blev 1999 hedersdoktor vid Humanistiska Fakulteten vid Umeå Universitet.

Vilma Margareta Grafström, f. 1922 i Kiruna, bor i Härnösand. Etnolog och hembygdsforskare i Ångermanland. Finska rötter i Tornedalen, svenska i Uppland. Har gett ut ett 20-tal skrifter om folkliv i Säbrå socken. Linodlare, slöjdare m.m. Belönades 1990 med Johan Nordlander-sällskapets kulturpris.

Per-Olof Grönberg, f. 1966 i Sandviken och uppvuxen i Gävle. Doktorand vid Institutionen för historiska studier vid avdelningen för historisk demografi, Umeå universitet. Deltar tillsammans med professor Lars-Göran Tedebrand i projektet "Remigration, technical dispersion and entrepreneurship. USA-Sweden 1890-1940" och skriver sin avhandling om återinvandring från Nordamerika av ingenjörer och företagare.

Erik-Oscar Oscarsson f. 1954 i Umnäs, bor i Hoting. Teol. kand. Forskarberörighet i religionshistoria. Fritidsforskare i samisk historia. Recensent för litteratur om samer i ett flertal tidningar.

Anita Salomonsson, f. 1935 i Hjoggböle, Bureå. Bosatt i Umeå och under sitt yrkesverksamma liv socialsekreterare. Författare med stark förankring i den egna norrländska miljön.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall, professor i historisk demografi vid Umeå universitet och kulturmedarbetare i Sundsvalls tidning.

Innehåll

ANITA SALOMONSSON: Spelmansstämma	1
DANIEL BRÖMSTER: Vådeld och brandstod i äldre tider	6
MARGARETA GRAFSTRÖM: Från fästning till bröllop i 1600-talets Säbrå	25
PER-OLOF GRÖNBERG: Tillbaka till Framtidslandet	42
ELSI EKSTEDT: Lokalhistorisk forskning i ett europeiskt perspektiv	83
RECENSIONER	91
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	97